

Dels convents de Sant Francesc i les Agustines al Quarter d'Infanteria i Cavalleria. La transformació històrica d'un espai religiós a un espai militar en Morella: les evidències arqueològiques

Ferran Falomir Granell*

Resumen

El análisis de los contextos arqueológicos documentados tras la realización de tres catas arqueológicas en el convento de San Francisco nos ha permitido establecer una hipótesis de su evolución dentro del entramado urbano medieval, moderno y contemporáneo de Morella.

Abstract

The analysis of the archaeological contexts documented after three archaeological trial excavations performed in the convent of San Francisco has allowed us to establish a hypothesis about its evolution within the medieval, modern and contemporary framework of Morella.

INTRODUCCIÓ

Les vicissituds administratives dels convents de Sant Francesc i el de les Agustines, àrees annexes al castell de Morella, han marcat el ritme de les investigacions arqueològiques d'un espai arquitectònic i urbà del que encara estem lluny de delimitar la seva evolució topogràfica dins la vila de Morella (Fig. 1, làm. 3, 2).

Les conclusions i hipòtesis exposats en aquest treball son fruit d'una conjuntura que, a hores d'ara, a finalitzat amb el retorn de la gestió del castell de Morella a l'ajuntament de la població. Quant al 2003 la gestió del castell, convents

i muralles estava en mans de la Diputació de Castelló, es va projectar una sèrie d'iniciatives que afectaven a la totalitat del complex històric del castell i muralles, realitzant-se diverses activitats que tenien com a objectiu la posada en valor del patrimoni arquitectònic de Morella, cosa de la qual es va veure algun exemple en una nova revista creada a tal efecte titulada "Husun" (AA.VV., 2005, 2006). El projecte global incloïa la construcció d'un Parador Nacional en l'espai ocupat pels antics convents de Sant Francesc i les Agustines.

Aquest últim projecte en Morella aprofitava un entorn històric la major part del qual, en els últims anys, havia estat degradant-se fins l'estat de ruïna

* Servei d'Investigacions Arqueològiques i Prehistòriques. Diputació de Castelló. Complex Penyeta Roja, Box 316. 12080 Castelló de la Plana. <ferranfalomir@yahoo.es>

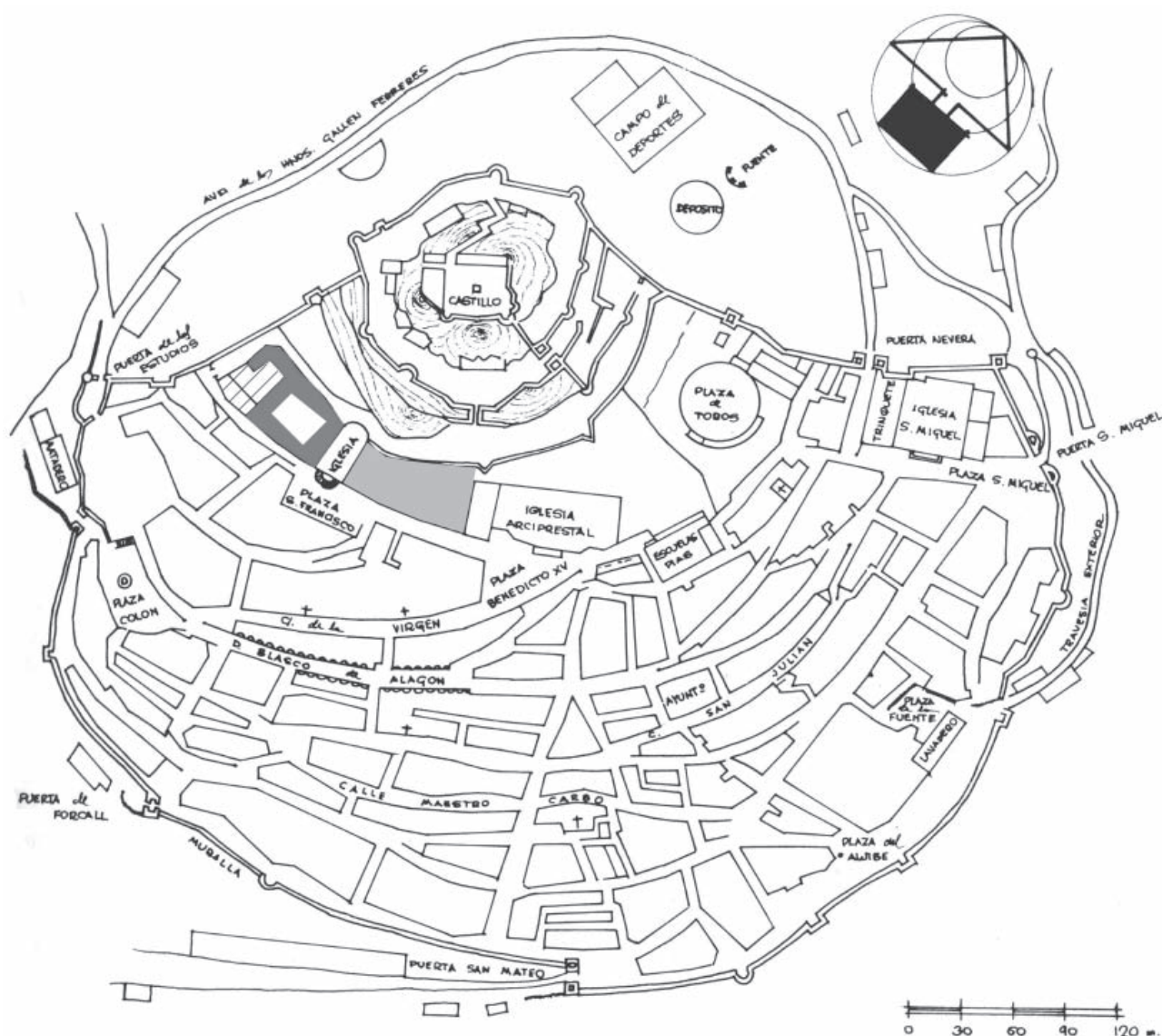

Figura 1. Els convents de Sant Francesc i les Agustines en la vila de Morella; elaborat a partir de AA.VV, 1985, 127. En gris més obscur el convent de Sant Francesc.

que presenten els seus espais en l'actualitat. Al mateix temps es tenia previst la restauració definitiva del claustre i la consolidació dels arcs diafragma del refectori del convent de Sant Francesc. El Servei d'Investigacions Arqueològiques i Prehistòriques de la Diputació de Castelló va intervenir per tal de delimitar l'abast de les restes arqueològiques en una part del complex conventual afectat per les primeres fases de construcció del "parador". En un marc de col·laboració entre la mateixa Diputació i Paradors Nacionals es van desenvolupar els treballs arqueològics des del desembre del 2003 fins l'abril del 2004, i van estar plantejats com a continuació dels treballs arqueològics encara inèdits encarregats a una empresa externa d'arqueologia

que durant el 2002 i 2003 va realitzar una sèrie de cales en diversos ambients dels antics convents morellans (Ulloa, 2003).

CONTEXT ARQUEOLÒGIC I HISTÒRIC DELS CONVENTS DE SANT FRANCESC I LES AGUSTINES

LES INTERVENCIIONS ARQUEOLÒGIQUES

En aquestos espais (Figs. 1, 3) s'han realitzat diverses remocions sense control tècnic adequat i algunes intervencions arqueològiques autoritzades

la major part de les quals no han generat la necessària (i obligatòria) memòria administrativa. Amb aquesta perspectiva és fàcil entendre el consegüent perjudici cap als coneixements històrics del conjunt monumental el desconeixement arqueològic i topogràfic de l'espai urbà que ocupa.

Tan sols en els últims treballs realitzats abans de nosaltres i en la seva memòria arqueològica es fa un breu recorregut per les diferents actuacions (des)controlades que ha patit el conjunt. En aquesta memòria generada pels treballs de P. Ulloa s'enumera el seguit d'intervencions i espolis que ha sofert l'àrea i la informació que s'ha pogut recuperar de les mateixes (Ulloa, 2003).

Valorar el desenvolupament topogràfic de tot el conjunt format pels convents de Sant Francesc i de les Agustines excedeix l'objectiu d'aquest article. Tot i això, podem fer una breu síntesi de les fites més importants a nivell arquitectònic d'aquest espai seguint les notícies de les diferents fonts que hi fan referència. A nivell general podem destacar tres períodes ben diferenciats:

- el moment de l'ocupació islàmica, del que tan sols disposem d'informació arqueològica sobre el recinte emmurallat (Barrachina, 2005a; 2005b, De Antonio, 2006).

- el període que va dels primers temps de l'ocupació feudal passant per la construcció del convent de Sant Francesc (segles XIII, XIV i XV) i el convent de les Agustines (segle XVI) fins la Guerra de Successió (segle XVIII).

- des d'aquest episodi militar, i enllaçant amb la Guerra d'Independència, les successives guerres civils del segle XIX. A mitjans del segle es produeix un canvi funcional de tot el complex amb la construcció del quarter d'infanteria i cavalleria aprofitant els convents de Sant Francesc i les Agustines. Finalitzaria aquest període amb el definitiu abandonament de les dependències militars cap a finals de la primera dècada del segle XX.

ELS CONVENTS DE SANT FRANCESC I LES AGUSTINES EN LA VILA DE MORELLA.

EL CONVENT DE SANT FRANCESC

La fundació del convent de Sant Francesc s'ha de veure dins d'un ampli període d'establiments de l'orde dels frares menors, que al llarg dels segles XIII i XIV es van realitzar a la Corona d'Aragó i Regne de València. A Morella s'introdueixen arran de la mediació de Jaume I amb l'establiment d'una

petita comunitat en 1272, per decisió expressa de la localitat en reunió dels jurats i prohoms ja en 1270 (Milián, 1958). Aquestes ordes mendicants es fundaven en poblacions on es podien assegurar les almoines i donacions que els permetien de viure; és a dir, en nuclis que poguessin assumir-los econòmicament i s'ha de pensar que al darrer quart del segle XIII tan sols existien establiments franciscans a València i Xàtiva ja que la fundació del de Morvedre es fa al 1294 (Chabret, 1888, 251).

La fundació doncs, del convent a Morella ens permet confirmar la importància econòmica que ja al tercer quart del segle XIII anava adquirint aquest centre de població juntament amb les seves aldees; de fet els jurats, prohoms i consellers de Morella i aldees es van constituir en patrons i protectors del frares de l'orde que tant d'ajut havien rebut (i rebran) de la reialesa catalanoaragonesa, en un context d'expansió i desenvolupament feudal en la que els reis sobreprotegien les classes benestants de la vila (Beser, 2000, 93). Aquesta tendència es manifestaria posteriorment en la gran activitat comercial al voltant del comerç de la llana, que va convertir a Morella i aldees en el centre de econòmic i cultural de referència al nord del Regne de València al llarg del segle XV. Al mateix temps de convertir-se en nucli poblacional i econòmic de primer ordre assolí una importància defensiva i estratègica que ja s'havia posat en evidència en el procés de la conquesta feudal del regne, vegem sinó les disputes del rei Jaume I amb un dels seus nobles, Blasc d'Alagó per la possessió de la vila. Aquesta importància militar tan sols la deixarà de tenir al segle XX.

A nivell d'organització interna dels Franciscans, el convent de Morella pertanyia a la província d'Aragó i Navarra, que a les acaballes del segle XIII ja estava formada per cinc custòdies; tres de les quals arplegaven les cases del Regne d'Aragó i València: la de Barcelona, Lleida i València. Tot i que el convent va estar fundat per menorets vinguts de la ciutat capital del nou Regne, el convent de Sant Francesc estava comprés en la custòdia de Lleida, donat que aquesta reunia els bisbats de Lleida, Tarragona, Tortosa i Urgell (Giné, 1989, 125-126). Així doncs, el nostre convent estava unit amb als convents de Lleida, Cervera, Montsó, Montblanc, Tarragona, Tortosa, Tàrraga i La Seu d'Urgell.

Son relativament poques les fonts documentals que disposem per delimitar amb una certa exactitud la evolució històrica de la comunitat del franciscans a Morella; d'àmbit eclesiàstic queda el fons documental del Arxiu Històric Eclesiàstic de Morella (consultar per al seu contingut i vicissituds Mateu, Mateu, 2000, 316, 317). En realitat bona

part de la documentació referida al convent de Sant Francesc s'ha perdut irremediablement, fonamentalment en l'incendi de 1356 pel que fa a l'arxiu municipal i pels esdeveniments bèl·lics del segle XIX pel que fa als propis arxius de l'orde (Betí, 1922, 114); d'aquest segle, per cert, queda l'obra de l'historiador local que va poder consultar alguns documents dels arxius eclesiàstics de la població; l'arxiprest de la Basílica menor de Morella des de 1862 a 1877 En José Segura y Barreda. Ja al llarg del segle XX són diversos els historiadors castellanencs que s'ocupen, amb més o menys rigor, sobre temes de la Morella medieval. La major part exhumen notícies i dades documentals dels diferents arxius històrics on queda documentació morellana. L'obra en tres toms d'En José Segura y Barreda, els estudis dedicats pel mossèn Manuel Milián i la investigació dedicada a l'urbanisme de Morella per Josep Alanyà són els fils conductors bàsics que seguim per plantejar breument la evolució topogràfica i històrica del complex conventual de Sant Francesc i les Agustines.

Diversos historiadors esmentem com els primers frares van ocupar en primer lloc "... *unas casas situadas a los pies del castillo...*" (Segura, 1868, 386) i més concretament sense citar les fonts Milián afirma que eren unes cases "...*unidas al muro en la falda del castillo cerca de la puerta que mira a poniente...*" (Milián, 1958) on segons la tradició havia estat empresonat sant Vicent Màrtir (Segura, 1868, 386). Segons Milián, en la primera residència dels frares, existia una primitiva capella des de la conquesta feudal on es recordava la memòria d'aquest fet i que després es va preservar dins de la sagristia de la nova església projectada pels frares.

Aquestes afirmacions es confonen amb d'altres que afirmen, pel contrari, que les dites dependències on havia estat empresonat sant Vicent Màrtir i la posterior capella es situaven al castell mateix; i que van ser destruïdes al 1840 al finalitzar la Primera Guerra Carlina (Shartou, 1913, 658; Segura, 1868, 368).

Deixant de banda aquesta polèmica val a dir que aquesta fundació segueix el costum bàsic dels franciscans: en primer lloc a l'instal·lar-se en la vila ocupen petites cases o capelles, establiments provisionals i que prompte es convertiran en la residència definitiva (Giné, 1989, 135); en segon lloc, sobretot després del 1270 les comunitats franciscanes tenen al seu abast el model constructiu a seguir per als seus temples, model que té relació amb el proposat per les Constitucions de Narbona de 1260, que és la primera legislació franciscana en matèria de construcció i amb el rerefons el ideal de pobresa i austeritat proposat pel fundador de l'orde (Giné, 1998, 135-137). És una arquitectura

que s'inscriu en la necessitat implícita dels ordes mendicants d'adaptar-se a uns necessitats que imposaven les seves pròpies regles i aplegar al mateix temps al màxim de població en les seves esglésies.

Recapitulant, prompte es va començar a construir el convent (Figs. 2, 3): la porteria i l'església començaren a edificar-se al poc d'establir-se la comunitat i cap al 1280 es troba acabada l'escalinata d'accés, l'atri amb tres arcades ogivals i el primer tram del temple. Faria d'església monacal, segurament, l'antiga capella dedicada a sant Valer i sant Vicent esmentada per alguns autors (Alanyà, 2000, 201).

El fons econòmic per a aquestes construccions sortia, al marge de les aportacions que hi feia el propi consell municipal a través dels acords establerts en el moment de la fundació, de l'ampli recolzament popular que deixava sota la seva administració molts bens en forma de llegats testamentaris o directament donacions per a les obres de la fàbrica i manteniment de la comunitat (Alanyà, 2000, 198). Un altra forma d'aconseguir líquid per les obres era el préstec d'objectes, com llibres.

Portalada, refectori i amés, el claustre, també estaven acabades ja a finals del XIII segons dedueix Milián (1958). De fet, hom afirma que justament el claustre (*claustra prima* o *prima clausura* en les fonts documentals) és la part més antiga del convent, segons documentació citada per Alanyà, que segueix també a Milián, on es dona a conèixer diverses reunions que es fan en els *claustrs dels frares menors* ja en un data tan primerenca com 1293 (Alanyà, 2000, 205) però els mateixos investigadors dubten d'aquestes dates a la llum de certa documentació que encara al 1341 recull l'ajut del rei Pere el Cerimoniós per a les obres del claustre (Alanyà, 2000, 205). Pot ser s'ha de tenir en compte que el claustre tenia dos alçades (Alanyà, 2000, 206) i que encara estigues treballant-se en aquest a la primera meitat del XIV.

Al llarg del segle XIV i XV (Alanyà, 2000, 208 ss.) es completà la planta de l'església que entraria dins del primer tipus en la que es divideixen les esglésies franciscanes (i per extensió de les ordes mendicants) dels segles XIII i XIV, d'una sola nau amb teulada a dues vessants, sostinguda per arcs diafragmes que dibuixen cinc trams (en front d'aquelles esglésies cobertes per voltes de creueria) sense creuer i amb quatre capelles laterals a cada costat. Va ser consagrada en 1390 (Segura, 1868, 388) i en l'actualitat la veiem restaurada pràcticament en la seva totalitat. La sagristia es va construir un poc més tard, al primer quart del segle XV (Alanyà, 2000, 210).

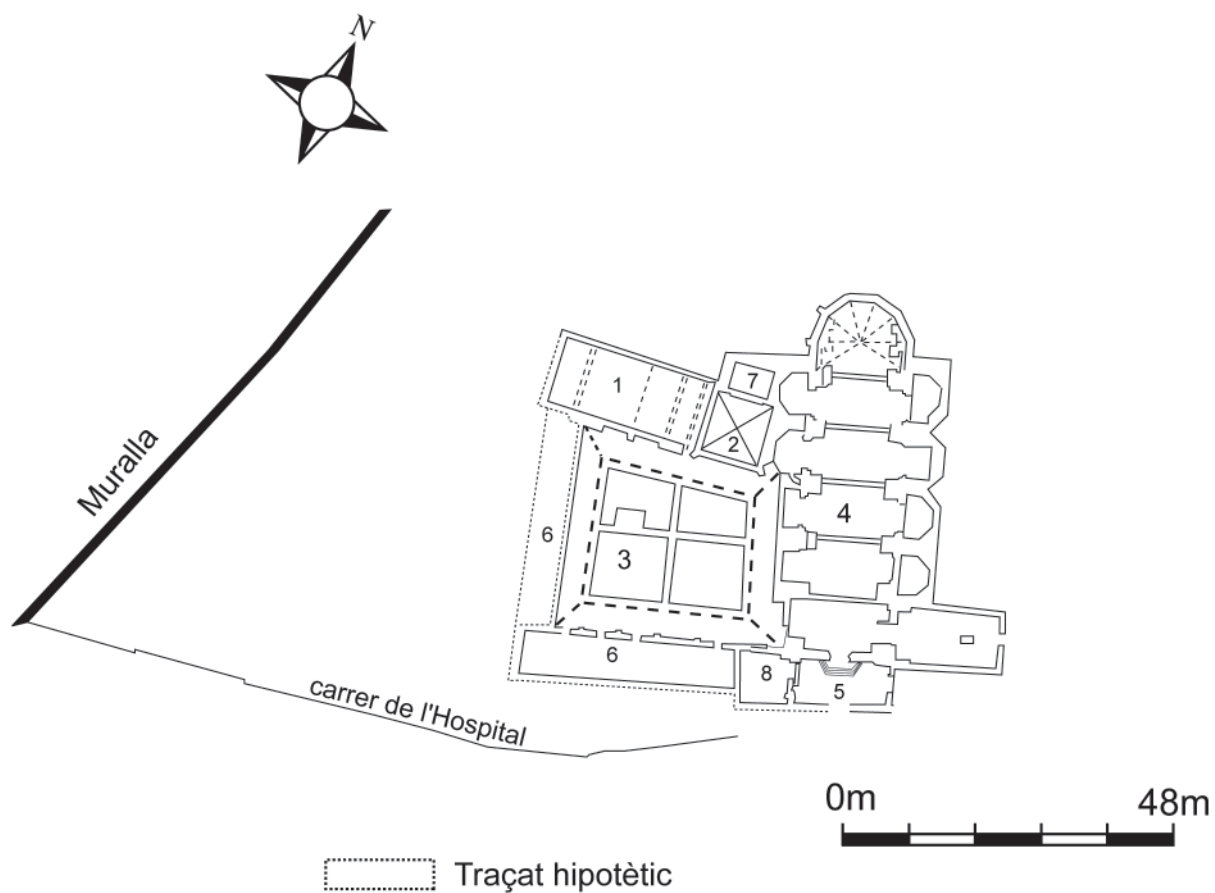

Figura 2. Convent de Sant Francesc (Segles XIV i XV). 1: Refectori, 2: Sala De Profundis, 3: Claustre, 4: Església, 5: Atri, 6: Aules Monacals, 7: Sagristia, 8: Porteria.

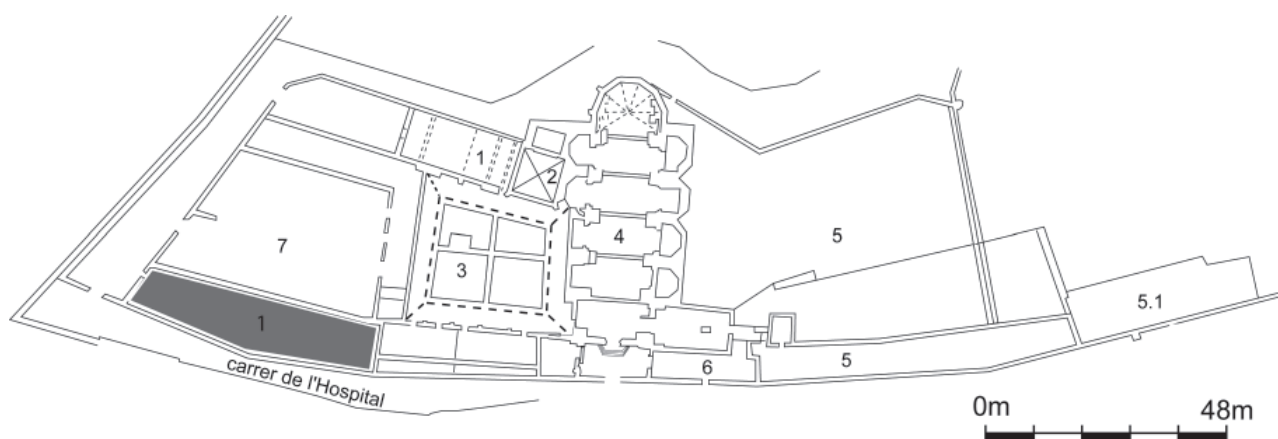

Figura 3. Convent de Sant Francesc i les Agustines/Quarter d'infanteria i cavalleria. Estat actual. En gris: Ambient 1, àrea de la nostra intervenció. 1: refectori, 2: sala De Profundis, 3: claustre, 4: església, 5: convent de Les Agustines (antic Hospital de Sant Antoni i la Santíssima Trinitat). 5.1 església del convent. 6. casa del Governador. 7. pati d'instrucció. Elaborat a partir dels plànols del projecte *Reconstrucció del claustro y otros trabajos previos en el convento de San Francisco, futuro Parador de turismo en morella*.

El refectori, a l'oest de l'església, es troba completament arruïnat, conservant-se els arcs apuntats que sostenien la teulada i que en l'actualitat son objecte de restauració.

Durant la primera meitat del XV es continua ampliant el convent. En els períodes de 1418-1419 s'eixampla la porteria i el claustre; i en el període que va del 1427 al 1442 es construeix la anomenada, seguint a Alanyà, sala del *De Profundis* i no Capítular (Alanyà, 2000, 218), de planta quadrada i amb volta de creueria simple, i a la qual s'accedia pel corredor nord del claustre.

El segle XIV és època de conflictes del consell morellà amb les aldees, i dins d'aquest context hem de veure la tensa relació entre el frares menors i les mateixes aldees, que es negaven a contribuir al seu manteniment com s'havia acordat entre les parts. La hostilitat ve donada per la presumpta acumulació de diverses rentes i propietats al territori de Morella per part dels frares. Aquest antagonisme s'agreujà al segle XV amb la conjuntura històrica al darrere de la problemàtica extinció dels frares claustrals i la substitució pels observants, de tal manera que tot el segle XVI va ser un període de pugna fins que després de la intervenció del Papat i el Bisbat de Tortosa es va substituir a Morella als pares claustrals pels observants al 1570. S'enceta aleshores un nou període de relativa tranquil·litat en la comunitat reflectit en diverses obres d'agençament del convent a finals del segle XVI, fruit de les vendes de les propietats que posseïen al territori morellà.

EL CONVENT DE LES AGUSTINES

El conjunt del quarter d'infanteria i cavalleria engloba també el l'antic convent de les monges

Agustines (Fig. 3), que va ocupar al 1595 l'antic hospital de la Santíssima Trinitat i Sant Antoni dels Lauradors, fundat al segle XIV per tenir cura del malats d'ergotisme, malaltia endèmica a la comarca dels Ports (Alanyà, 2000, 270), del qual encara no s'han documentat restes (Milián, 1958) a banda de les de la seva església (Sarhou, 1913, 648), remodelada sota la mateixa advocació a l'any 1677 i beneïda al 1682 (Alanyà, 2000, 274).

Aquest temple va ser enderrocat per les tropes franceses (Madoz, 1987, 47) al 1809 i es va tractar de reconstruir (1826), però no mai va ser beneït i les monges Agustines van deixar d'ocupar el convent tot just encetat el segon quart del segle XIX.

LES TRANSFORMACIONS D'ÈPOCA CONTEMPORÀNIA

Al llarg de set segles tot el conjunt d'ambdós convents ha experimentat canvis estructurals molt evidents, ampliant-se i reformant-se per a diferents usos i finalitats. Al convent de Sant Francesc és la mateixa església la que assumeix les reformes més importants, efectuades al 1800 (Segura, 1868, 388) tenint com a resultat la transformació del aspecte gòtic en neoclàssic amb l'addició de columnes d'ordre dòric i una volta de canó.

Ja al llarg del segle XIX, quant Morella va ser un escenari bèl·lic de primer ordre, tot el conjunt del convent sofreix les transformacions més radicals que son les que li han donat la seva fisonomia actual (Fig. 4). El punt d'inici son els fets de la Guerra d'Independència, quant les tropes franceses s'estableixen als convents morellans, en un procés similar al sofert per altres recintes

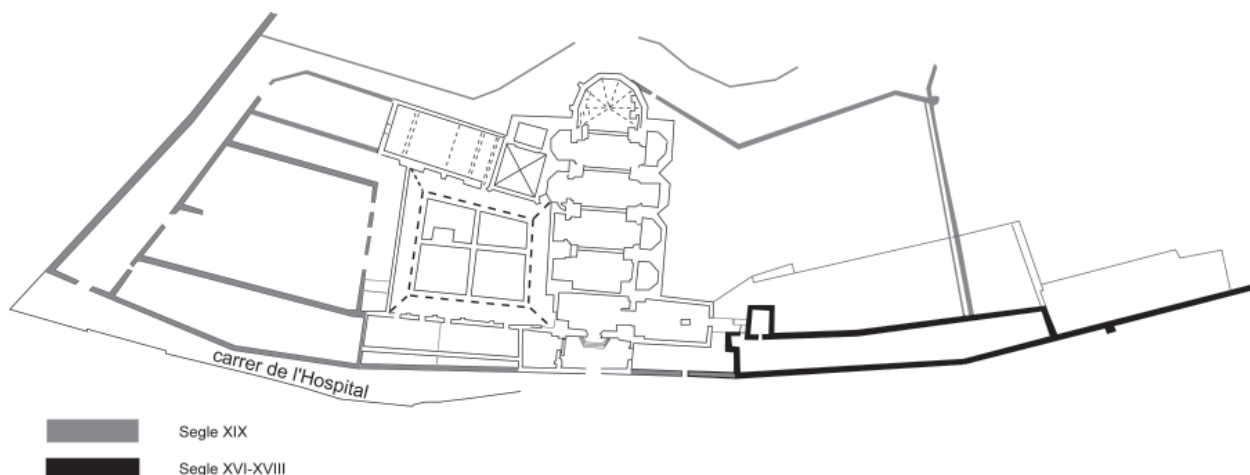

Figura 4. Evolució topogràfica dels convents al Quarter d'Infanteria i Cavalleria.

conventuals en Catalunya i València on les hosts els ocupen per coincidir amb punts topogràfics forts de les viles i ciutats, com per exemple el convent de Sant Francesc de Montblanc, destruït en la Guerra del Francès (Adserias, Carbonell, 2003).

Més endavant i en el marc de la Primera Guerra Carlina, l'antiga ampliació de la porteria i claustre es englobada en un nou pany de maçoneria, que de cara al carrer de l'Hospital i en direcció oest, ocultarà les seves arcades amb una façana més avançada (com ho veiem en l'actualitat) que continua al llarg del carrer fent de tancament al recinte que adquirirà la funcionalitat definitivament militar:

- a la banda est, al costat del atri d'entrada a l'església, la construcció d'una nova casa -la Casa del Governador- (Fig. 3) ocuparà la plaça des d'on s'accedia al castell. L'espai s'unifica, i els convents de Sant Francesc i les Agustines es transformen en un únic recinte, que té com a conseqüència més immediata la modificació dels accessos al castell (es farà tal i com encara ho fem en l'actualitat).

-d'altra banda, a l'oest del claustre es configura el que serà pati d'instrucció i al voltant seu les noves dependències per als soldats.

Durant el primer terç del segle XIX, segons els esdeveniments militars, els frares abandonaran en diverses ocasions el convent per després tornar; primer en 1809 poc després de la Guerra d'Independència i un altra vegada en 1833, durant la Guerra Carlina, deixant el convent per tornar tan sols al 1838. La presència de la comunitat eclesiàstica és efectiva fins el 1840.

Tot plegat, després de la definitiva sortida dels frares i monges, els convents passaren a ser un recinte d'ús militar. Primer i ja al 1843 les tropes s'allotjaven al nou quarter d'infanteria (Segura Barrera, 1868, 116); i poc després es va afegir el convent de les Agustines, primer com hospital militar i després com a quarter de cavalleria en unes reformes emmarcades per la creació de la nova demarcació militar del "Maestrazgo" per Reial Decret de 7 d'agost de 1847 (Grau, 1986). La construcció de la seu de la "Comandancia General del Maestrazgo" a Morella al 1850 va cloure tot aquest procés de transformació. Les tropes van estar fins el 1909 (Milián, 1958), any en la qual s'abandonen les dependències del quarter.

A partir de la segona dècada dels segle XX, la Diputació de Castelló ja es va interessar en recuperar les restes molt deteriorades dels convents medievals: a l'horitzó ja es contemplava la conversió en un "Parador Nacional". Es varen iniciar les obres per retornar el conjunt a l'aspecte original, molt dissimulat per les reformes militars; allò que es

fa és enderrocar les evidències constructives més notòries afegides al llarg del segle XIX. Tot i això, la voluntat va quedar en intenció, i haurem d'esperar a les últimes dècades del segle XX per documentar els intents més seriosos per tal de recuperar les dependències del convent, i ja als anys vuitanta es restaura l'església i altres parts del patrimoni del convent.

L'ÀREA DEL TREBALL ARQUEOLÒGIC EN EL CONTEXT TOPOGRÀFIC DELS CONVENTS

La perspectiva general ens mostra un nucli principal del convent medieval al segle XV constituït pel complex gòtic de l'església, claustre, sala *De Profundis* i diverses aules monacals (

). A l'oest del claustre i fins el tram de muralla que baixa del castell des de la Torre de Sant Francesc, es defineix un espai físic que els frares podien haver aprofitat per a altres usos (Fig. 2), per exemple, com a horts, donat que pels altres costats estaven limitats físicament:

- la sala capitular, el refectori i la capçalera del temple tanquen al nord el convent

- al sud, el claustre, la porteria i l'atri de l'església formarien els límits amb el carrer de l'Hospital, que és a la vegada límit imposat per la topografia natural del cim calcari de Morella (ja que, en aquest punt, marca un fort desnivell amb la resta de la població que descansa als seus peus).

- a l'est, l'església conventual tancava les edificacions franciscanes; i a paral·lela a aquesta es situava l'accés al castell des de la placeta de Sant Francesc, pujant per una costa, que en un moment determinat es va empedrar (i que es va posar al descobert en una de les neteges de finals del segle XX).

- a l'oest el recinte murari de la vila era límit obligat.

Recentment un estudi d'estratigrafia murària (que tot i estar en una fase preliminar) han demostrat que l'espai físic ocupat per la muralla en aquest sector ha sofert poca variació, continuant-se el traçat al llarg de la seva existència a pesar de les múltiples refaccions fetes en ella (De Antonio, 2006, 36-42). D'aquesta manera podem pensar que a mitjans del segle XIII la muralla en aquest sector, al igual que en el tram que va de la Torre del Pantó a la Porta Ferrissa, té una base amb sòcol i alçat de tàpia calicostrada de construcció islàmica; afectat per un capítol destructiu però després refeta amb tàpia de pedra i formigó. L'accés per aquesta banda de la fortalesa es faria

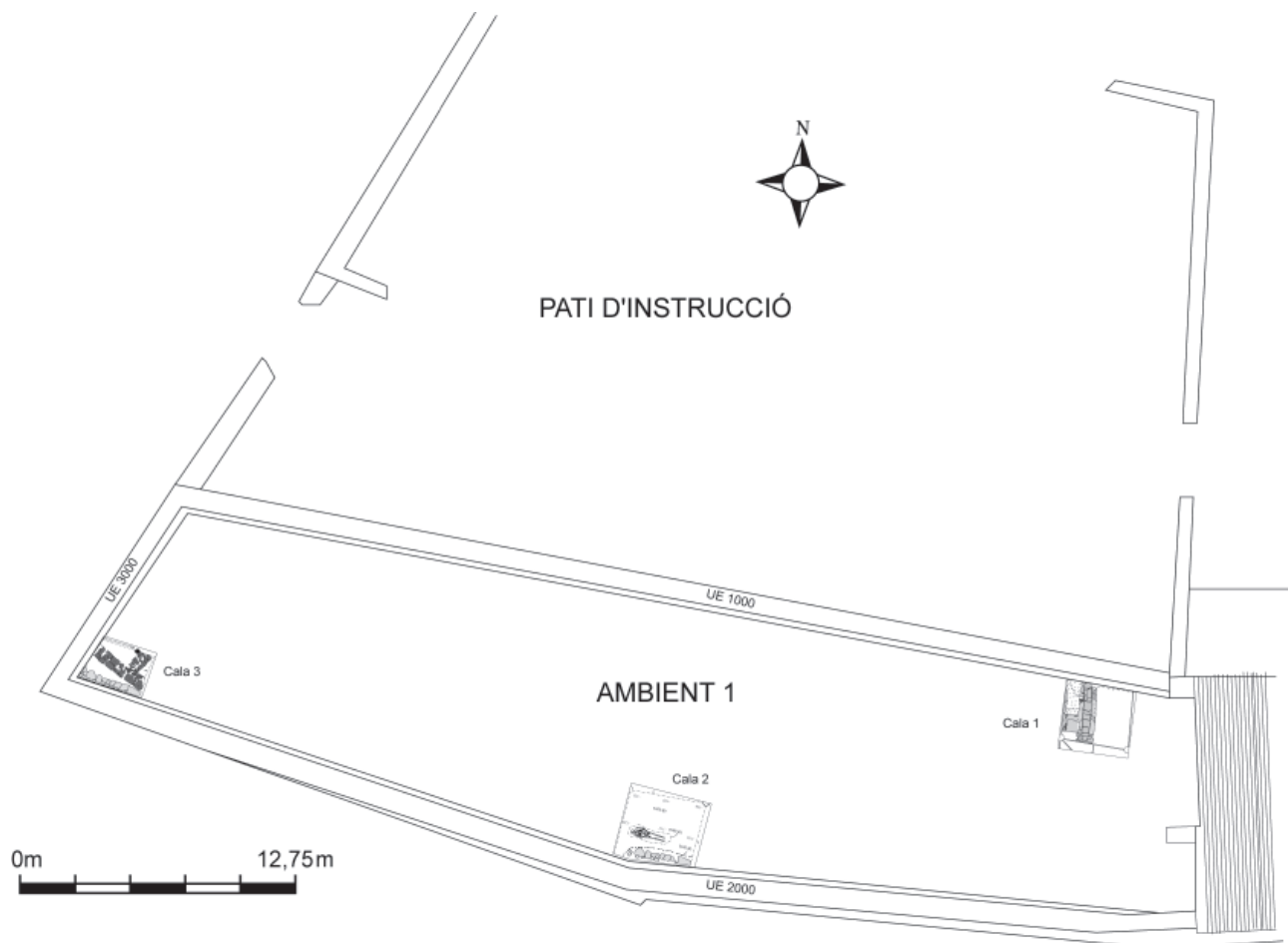

Figura 5. Ambient 1. Distribució de les cales amb els fets més importants representats.

per un portal del tot atípic en la cinta emmurallada de Morella, fet de carreus i de mig punt; difícil de datar en aquest moment de les investigacions, però clarament anterior a la modificació de l'accés al "Pla dels Estudis" en el programa constructiu dels segles XIV i XV. En aquest llenç murari, les fonts documentals ens informen d'un accés anomenat la "*portella dels frares menors*" (Salvador, 1996-1997, 672); aquesta portella potser existiria ja en temps del primer recinte castral.

En síntesi doncs, aquesta zona del quarter és, en principi, aliena a l'espai del convent medieval. O més exactament, és un sector del qual no tenim notícies de la seva funció quant es va construir el nucli del convent i les posteriors ampliacions fins el segle XVII. Per a alguns estudiosos de Morella, com M. Salvador, aquesta àrea seria utilitzada amb tota seguretat pels frares (Salvador, 1982, 6). Tampoc tenim notícies documentals de com estava distribuït aquest espai a l'oest del claustre abans de la construcció del convent ni tampoc abans de

la definitiva transformació en quarter d'infanteria al segle XIX. La única eina d'interpretació són algunes plantes històriques del castell alçades pels francesos al llarg del XVIII i XIX i publicades per Manuel Salvador (1996-1997) i la cala arqueològica efectuada al bell mig del pati d'instrucció, que va donar com a resultat la confirmació de la inexistència d'estructures en aquesta àrea (Ulloa, 2003).

Un dels objectius de la nostra intervenció és solucionar aquest buit sobre les fases d'ocupació anteriors a la construcció del quarter.

ELS RESULTATS DE LA INTERVENCIÓ ARQUEOLÒGICA

La intervenció realitzada ha consistit en la excavació de tres cales distribuïdes al llarg de tot l'ambient 1 situat al sud del denominat pati d'instrucció (Figs. 3; 5). Aquesta àrea la conforma una dependència annexa al sud del mencionat pati, de forma rectangular i d'uns 315 metres quadrats,

que queda delimitada al migdia pel carrer de l'Hospital.

L'objectiu ha estat el de documentar les successives transformacions d'aquest espai anteriors a les restes que romanen en l'actualitat, i que formen part del quarter d'infanteria de la "Comandància General del Maestrazgo". Aquest ambient 1, presumiblement els dormitoris dels soldats, està construït en la segona meitat del segle XIX i forma part d'una reforma del recinte militar permanent que té com a espai central la zona constituïda pel pati d'instrucció, amb les dependències del voltant. Aquestes dependències, inclosa en la que hem intervingut nosaltres han estat en peu almenys fins les primeres dècades del segle XX.

Actualment l'ambient 1 apareix amb l'alçat de les parets fins a un segon pis, sense coberta i en estat quasi ruïnós (Fig. 6, làm. 1,1). La totalitat de la seva superfície va aparèixer amb una espessa coberta vegetal (Là. 1, 1); i a sota d'aquesta es troba un paviment que ocupa tot l'ambient (i que va ser descobert i posat a la llum en les activitats d'un camp de treball realitzat als anys noranta i del qual no es té cap constància documental (Là. 1, 3-4).

El pati d'instruccions ha estat objecte de diverses intervencions arqueològiques al llarg dels anys vuitanta del segle XX, quant es van traure a la vista els paviments de pedres de torrent d'algunes de les seves dependències. Durant els treballs esmentats mes amunt realitzats a l'any 2002 i principis del 2003 per P. Ulloa es va realitzar una cala al mig del mateix pati, on van aparèixer importants paquets de reble procedents de l'enderroc i caiguda dels edificis que l'envoltaven i ja per sota d'aquests aparegueren els nivells geològics, estèrils des del punt de vista arqueològic (Ulloa, 2003).

PRIMER NIVELL D'ANÀLISI. DESENVOLUPAMENT CRONOESTRATIGRÀFIC DE LES CALES

Per tal de resseguir la descripció dels resultats, presentem en taules diferenciades el desenvolupament de la matriu de cada cala. L'inventari de les unitats estratigràfiques i la descripció detallada de tots els materials arqueològics, tant formal com tècnicament, de cadascuna de

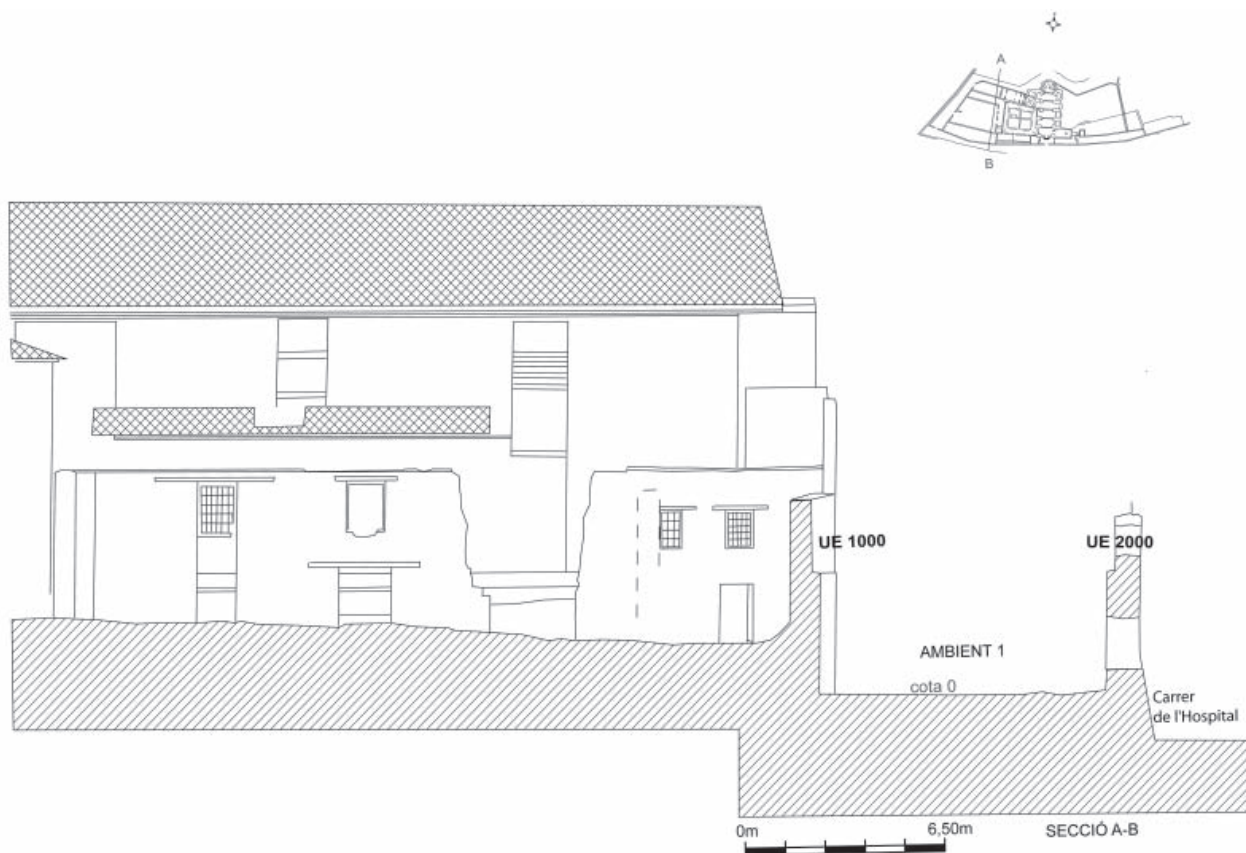

Figura 6. Secció N-S del pati d'instrucció i Ambient 1. Elaborat a partir dels plànols del projecte *Reconstrucción del claustro y otros trabajos previos en el convento de San Francisco, futuro Parador de turismo en Morella*.

les unitats estratigràfiques es pot consultar a la memòria tècnica de la nostra intervenció dipositada en la Direcció General de Patrimoni (Falomir, 2006), referència a la que dirigim si es vol aprofundir en la documentació de les peces documentades en el nostre treball. En aquest article tan sols farem una valoració del material que ens serveix per datar els estrats i d'aquelles produccions residuals més representatives sense ànim de ser exhaustius en l'estudi del conjunt dels artefactes. No hem volgut

aprofundir en l'anàlisi arqueomètric del material ceràmic, donades les característiques de la nostra intervenció, en la que en cap cas hem excavat les unitats estratigràfiques en la totalitat de la seva extensió.

Una volta estudiat el desenvolupament cronològic de la estratificació del conjunt de les tres cales realitzades, hem pogut identificar fins a vuit fases que resumim en la Taula 1.

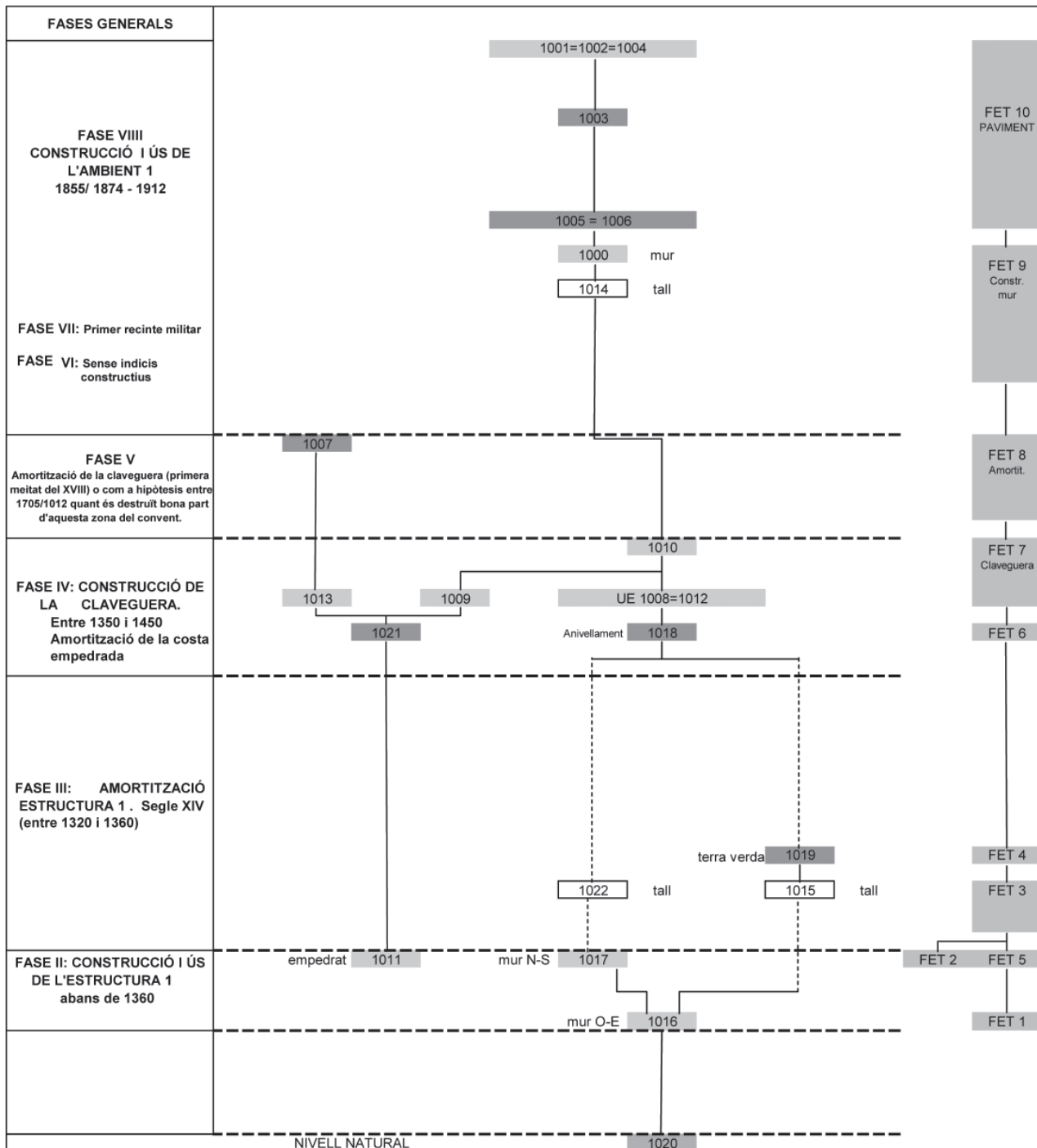
FASES	Descripció	Període i possible funcionalitat	Límits cronològics	Proposta cronològica
FASE I	Inhumació (cala 2)	Segle XIII. Cementiri?	1160-1280 obtinguda per datació de C14	Entre 1272 i 1293
FASE II	Construcció i ús de l'estructura 1 (cala 1)	Baixmedieval. Islàmic?	Construït abans de 1360	Cap al 1360 és el <i>terminus ante quem</i> per a la seva construcció
FASE III	Amortització de l'estructura 1 (cala 1)	Baixmedieval. Reforma del convent	1320-1360	1320-1360 Ceràmica tipus Pula data l'amortització
FASE IV	Amortització de la costa empedrada Construcció i ús de la claveguera (cala 1) (i Estances en la cala 3?)	Baixmedieval. Reforma del convent	Construcció entre 1350 i 1450 pel context ceràmic	1410-1420?
FASE V	Amortització de la claveguera en la cala 1 (i estances en la cala 3)	Època Moderna. Abandó i desús	1700-1750	Amortització entre 1705/1712, en la conjuntura de la Guerra de Successió (fonts històriques i ceràmica)
FASE VI	Sense indicis constructius	Modern/Contemporani. Sense funció concreta	1750-1833	1705/1712-1833
FASE VII	Primer recinte militar (en totes les cales)	Contemporani. Usos militars	1833-1855	1839; en el context de la 1 ^a Guerra Carlina (fonts històriques)
FASE VIII	Construcció i ús de l'ambient 1 (en totes les cales)	Contemporani Construcció del Quarter d'Infanteria	1855/1874-1909/1912	Construcció entre 1855/1874 en el context de la conversió en <i>Cuartel de Infanteria i Cavalleria de la Comandancia del Maestrazgo</i>

Taula 1. Fases documentades en "l'Ambient" 1 .

CALA 1

Amb una extensió de nou metres quadrats la primera cala ens ha permès identificar cinc de les fases generals (Fig. 5 i Taula 2). S'ha de tenir en compte que donat els objectius de la nostra intervenció, no hem volgut desmuntar diverses

estructures aparegudes en el transcurs de la excavació. La conseqüència d'aquest procediment ha estat que tan sols s'ha excavat fins als nivells naturals en una part de la cala, la qual cosa ha limitat la interrelació dels diversos estrats documentats. Tot i això s'ha pogut avaluar amb claredat els dipòsits arqueològics trobats, que és en definitiva

Taula 2. Matriu de la cala 1.

la motivació del nostre treball. Les fases serien des de la mes antiga:

Fase II. Construcció i ús de "l'estructura 1".

Es caracteritza per la construcció de dos murs de maçoneria amb lligam de color ataronjat i d'una amplària de 80 centímetres aproximadament (Fig. 7); perpendiculars entre si, (unitats estratigràfiques 1016 i 1017 que se li recolza). Conformarien una estructura de certa potencia que hem anomenat "estructura 1". Les limitacions de la cala ens impedeixen apreciar de moment la evolució d'aquesta construcció.

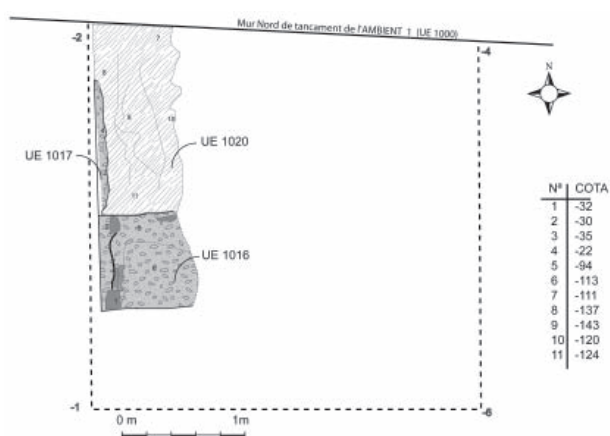

Figura 7. Cala 1. Fase II. Construcció i ús de "l'estructura 1".

Cap documentació tenim sobre aquesta edificació cimentada en el nivell natural de roca calcària (unitat estratigràfica 1020), apareguda a 1,40 metres del nivell de circulació de "l'ambient 1". La petita extensió de la cala no ens ha permès datar-lo amb seguretat, encara que les seves característiques tècniques apunten a una cronologia baixmedieval. Cronologia que es veuria confirmada pels materials més moderns que conte la unitat estratigràfica 1019 (Fig. 8), estrat que cobreix el seu nivell de destrucció (unitat estratigràfica 1015), i que son les produccions de ceràmica daurada tipus "Pula" la qual cosa ens dona un *terminus ante quem* de 1320. Podem plantejar la hipòtesi de que puguin ser de fàbrica islàmica, formant part d'un sòcol de maçoneria amb l'alçat de tàpia, com és àmpliament documentat a les construccions islàmiques. De fet, la pròpia ubicació dels murs; fora dels límits de les construccions del convent ens pot donar un argument per pensar que aquesta construcció podria formar part d'edificacions anteriors al cenobi;

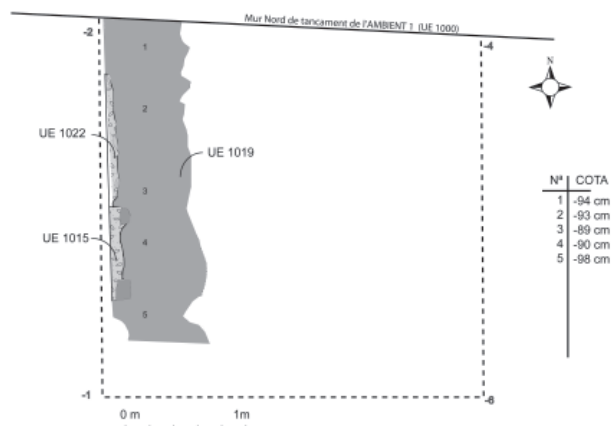

Figura 8. Cala 1. Fase III. Amortització de "l'estructura 1".

sinó islàmiques, pot ser associades a les primera ocupació d'aquesta àrea després de la conquesta.

Pel que fa a la costa empedrada documentada (Fig. 9, làm. 1, 5), tot i que no tenim les relacions físiques de contacte amb "l'estructura 1" hem suposat, com a hipòtesi, una relació de posterioritat, ja que la unitat estratigràfica 1016 apareix intencionadament retallada fins la mateixa cota que la costa empedrada (com es pot apreciar en la diferència de cotes de la cresta del mur -unitat estratigràfica 1016, cotes 1 a 6-). El que sí es cert es que ambdós tenen un moment d'amortització similar pel que ens mostra el contingut ceràmic dels estrats que els cobreixen.

Fase III. Amortització de "l'estructura 1"

La fase III correspon en aquesta cala a l'amortització de "l'estructura 1" (i possiblement la costa empedrada?) (Fig. 8); es realitzaria en un moment situat entre 1320 i 1360 vist el material

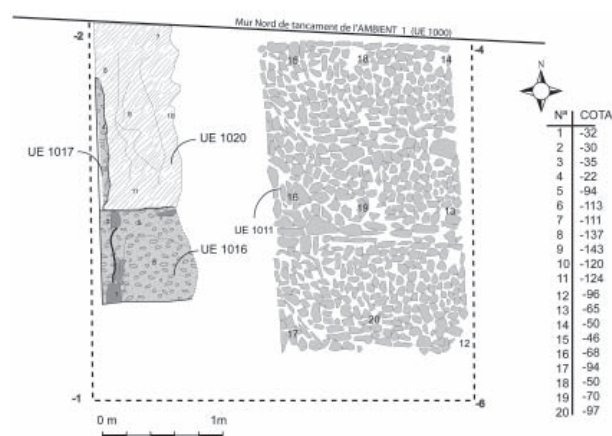

Figura 9. Cala 1. Fase II (?). Rampa empedrada.

ceràmic de la unitat estratigràfica 1019 que cobreix el mur -unitat estratigràfica 1016- i el material que cobreix a la mateixa unitat estratigràfica 1019. La costa empedrada, per altra banda, podria haver estat emprada per un temps que va més enllà de la vida de "l'estructura 1" en la seva fisonomia original, ja que aquesta ha pogut ser reutilitzada amb refaccions, com ens assenyala la unitat estratigràfica 1015, que modifica el volum del mur -unitat estratigràfica 1016-.

La unitat estratigràfica 1019 tan sols l'hem localitzada cobrint el mur -unitat estratigràfica 1016-, donat que en la resta de cala no s'ha excavat fins aquest nivell. Un problema a considerar és la possibilitat que aquesta unitat estratigràfica es podria haver format en el mateix moment o un poc abans de la construcció de la claveguera, que és el fet posterior que definitivament reorganitza la funcionalitat d'aquest sector; d'ací que la diferència cronològica amb els primers estrats que son dipositats amb més seguretat al construir la claveguera (unitat estratigràfica 1018) podria emascarar una selecció casualment homogènia de la unitat estratigràfica 1019.

Puntualitzada aquesta objecció s'ha de dir que hem optat per considerar el context ceràmic que data aquesta primera amortització com a dipositat, al menys, a partir del segon quart del segle XIV i centrat al llarg de la primera meitat del segle o els inicis de la segona meitat del segle; les produccions de pisa així ho manifesten, ja que conformen un conjunt bastant homogeni.

Context ceràmic i material residual

De la vaixel·la de taula destaquem primer les produccions de ceràmica daurada tipus "Pula" amb un fragment de vora d'escudella decorada a l'anvers amb una organització radial de temàtica vegetal nervada i al revers amb una organització horitzontal que consta d'una banda a la vora i a continuació un altra de "chevrons" (Fig. 11, 1)

Aquestes produccions es solen datar del segon quart a la meitat del segle XIV (Lerma, 1992, 176) o fins i tot cap a 1360 (Amigues, 1995, 129). A nivell cronològic aquesta peça ens donaria un *terminus post quem* de 1320.

A la primera meitat del XIV també correspon la producció en blau cobalt com el fragment (Lam. 2, 1) decorat amb un arbre de la vida, préstec iconogràfic de la ceràmica en verd i morat i per tant associable al grup de pisa blava arcaica (Lerma, 1992, 176).

La resta de la ceràmica blava i daurada del context no ens dona un datació concreta però bé es

podria associar a aquesta primera meitat del XIV. També d'aquesta cronologia conservem 5 fragments informes d'escudella en verd i morat; la mida de les quals ens ha impossibilitat definir el motiu decoratiu. La resta de ceràmica amb coberta de blanc estannífer, 9 fragments, apareix bescuitada al revers, el que ens fa associar-la també a un marge cronològic que pot concordar amb la primera meitat del XIV.

La ceràmica domèstica, tant vidrada com bescuitada, tot i que apareix molt fragmentada també es pot associar a aquest context de mitjans del XIV.

La resta de fragments informes tenen una coberta vidrada en verd o marró. Son menys els fragments trobats, tots informes, de ceràmica bescuitada. Dins d'aquest grup hem de considerar la troballa d'un fragment de vora de ceràmica grisa a torn, de tradició formal emparentada i assimilable als prototips catalans (Martí, Pascual, 1995, 164) o aragonesos de contextos de la colonització (Martí, Pascual, Roca, en premsa) i que perduren i son característics del segle XIV en tot el llevant (Fig. 11, 2).

De la resta de material residual trobat en aquesta fase esmentarem dos fragments de ceràmica a mà, amb superfície brunyida d'adscripció protohistòrica.

Fase IV. Construcció de la claveguera.

La construcció d'una claveguera amb el consegüent anivellament de l'espai amortitza definitivament l'empedrat i l'estructura 1 de la fase anterior (Fig. 10. Lám. 1, 5). Possiblement esta dissenyada o bé per a canalitzar les aigües pluvials que afecten al glacis del castell i poder evacuar l'excés d'aigua o per evacuar les aigües residuals de les dependències del refectori del convent.

Independentment de la funcionalitat, es un moment de reforma d'aquest sector del convent que es port datar com a mínim entre 1350 i 1450; i que afecta definitivament a la primera configuració baixmedieval d'aquesta zona. Aquesta canalització funcionarà fins als inicis del segle XVIII, datació que ens dona l'últim sediment que obstrueix la claveguera (unitat estratigràfica 1007).

Context ceràmic i material residual

El context ceràmic d'aquesta fase, trobat en els estrats d'anivellament per construir la claveguera (unitat estratigràfica 1018) és bastant homogeni; la pisa forma quasi el 74 per cent de la

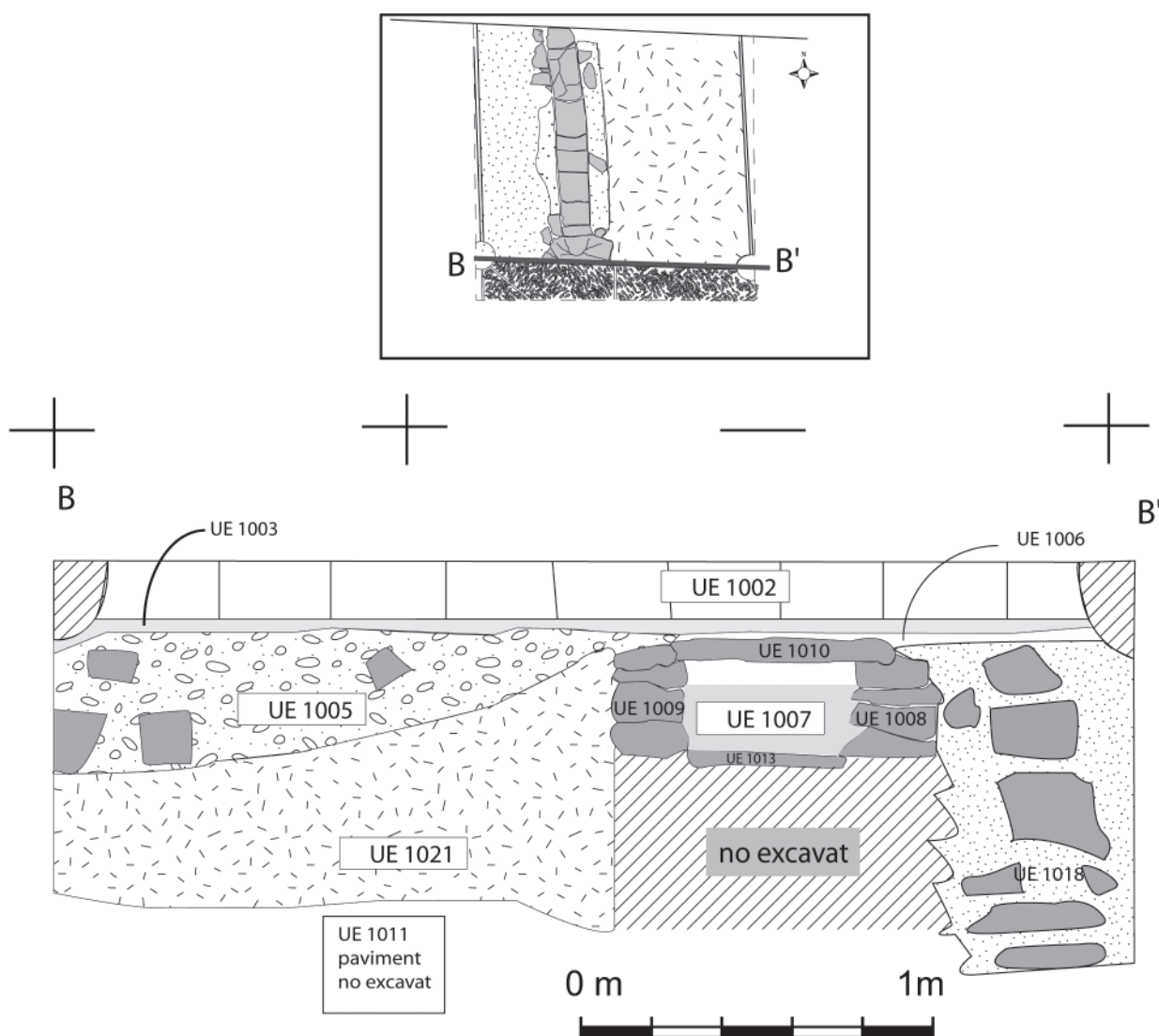

Figura 10. Cala 1. Fase IV. Construcció de la claveguera.

ceràmica recuperada i és representada únicament per la ceràmica blava amb dos escudelles i altres fragments informes:

- la primera de les escudelles forma part del repertori anomenat clàssic, tipològicament forma part de família A.1 (Lerma, 1992) i la seva decoració, d'organització circular amb una banda de semipalmes triangulars contraposades amb orla de "peixos", envoltaria un disc central no conservat (Fig. 11, 3).

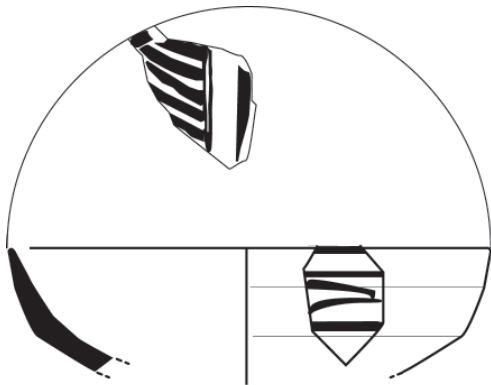
- la segona escudella, de la qual conservem tan sols el filet blau a la vora, tindria segurament un motiu central.

- els fragments informes també corresponen a motius vegetals clàssics en la pisa blava.

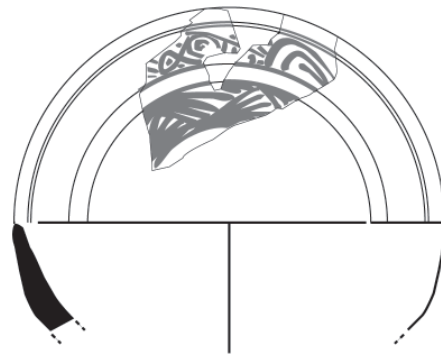
Aquest grup de ceràmica blava conjuntament amb els fragments de ceràmica amb coberta estannífera a l'anvers i bescuitada al revers ens dona un marge cronològic que podria comprendre la segona meitat del XIV i els primers anys del XV; l'absència de ceràmica daurada i verd i morada pot ser ens marca un moment "de transició" i ens ajuda a datar aquesta construcció durant la segona meitat del XIV o iniciat el segle XV. La ceràmica comuna no ajuda a precisar la cronologia però no dona arguments contraris a la cronologia.

Fase V. Amortització de la claveguera

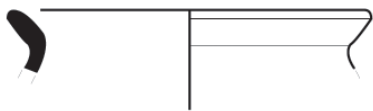
El moment d'amortització de la claveguera als inicis del segle XVIII ens el marca la poca ceràmica

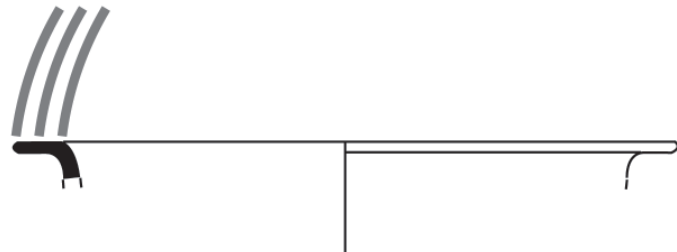
11.1 CSF03/1019/4

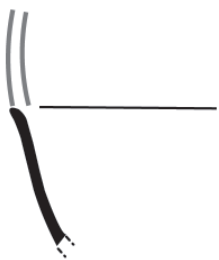
11.3 CSF03/1018/1

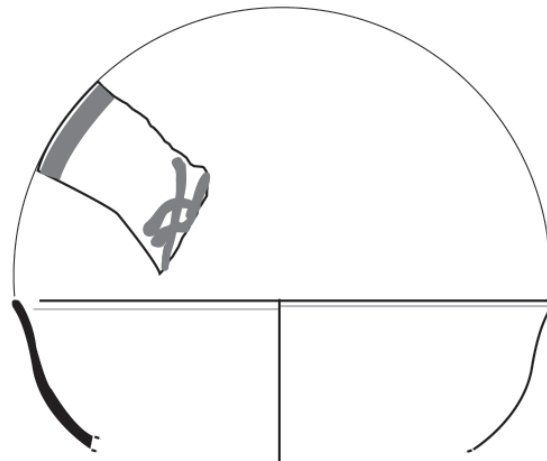
11.2 CSF03/1019/13

11.4 CSF03/1005/66

11.6 CSF03/1005/12

11.5 CSF03/1005/11

11.7 CSF03/1005/70

Figura 11. Material ceràmic de la cala 1.

recuperada en l'últim sediment que l'obstrueix (unitat estratigràfica 1007), Fig. 10), i entre el qual es troba, significativament, la característica ceràmica aragonesa, probablement produïda a Muel al llarg de la segona meitat del XVII i primera del XVIII (pensant en una cronologia ampla) i que s'estén ràpidament per les zones veïnes d'Aragó a partir del segon terç del segle XVI (Sanchez-Pacheco, 1998, 257). Es tracta de la pisa decorada amb blau, verd i morat de la sèrie de les sanefes de ones còncaues datades entre la segona meitat del XVII i primer del XVIII (Álvaro, 1978, 150).

Aquest fragment és acompanyat d'altres de plats i un vaset de pisa blava que es pot associar, per les característiques del blau cobalt, a una cronologia semblant. Comença una fase de desús d'aquesta àrea fins als inicis de la seva conversió en dependències militars al segle XIX.

Fase VIII. Construcció “ambient” 1: construcció del mur de tancament nord i del paviment empedrat

Les fases VI i VII no s'han documentat en la cala; probablement aquesta zona resta com a espai obert al llarg del segle XVIII i inicis del XIX, sense una funcionalitat concreta i tan sols la construcció de “l'ambient 1” a partir de 1855 comporta la modificació de la estratificació d'aquest sector: es construeix el mur -unitat estratigràfica 1000- amb la seva trinxera cimentació (unitat estratigràfica 1014) que talla els nivells precedents. S'anivella el terreny amb els estrats ja existent (unitats estratigràfiques 1005 i 1006) Fig. 10) i a continuació es fa la preparació del paviment (unitat estratigràfica 1003) (Fig. 10) i es posen les pedres i les rajoles que configuren l'empedrat (Làm. 1, 4).

Context ceràmic i material residual

Els nivells sedimentaris d'aquesta fase, que comporten la construcció del mur de tancament nord i l'empedrat amb la seva preparació, han donat un context ceràmic que es converteix en un exemple dels fets arqueològics que utilitzen terres remogudes i aportades de diversos llocs que explica a la vegada el seu contingut amb produccions ceràmiques que agafen cronològicament tota la ocupació històrica del castell i del seu glacis.

La ceràmica més moderna és la pisa policroma datada a finals del XVIII i primera meitat del XIX de la unitat estratigràfica 1001; o amb més precisió la ceràmica d'Alcora de la segona època (o imitació d'aquesta) de la unitat estratigràfica 1003 amb un

fragment informe decorat amb motiu vegetal de tres fulletes en verd, blau i ocre, de la sèrie anomenada del ramet, datada entre 1775-1800 (Sanchez-Pacheco, 1998, 423), o les produccions aragoneses de pisa blava i policroma de també finals del XVIII i principis del XIX de la unitat estratigràfica 1005 (Fig. 11, 4).

Del material residual destacarem en primer lloc les produccions de la vaixel·la de taula, com la pisa baixmedieval; de la qual comentarem els fragments informes decorats de les produccions en blau cobalt, pertanyents a la sèrie “clàssica” (Lerma, Martí, Pascual *et alii*, 1986, 190) de la unitat estratigràfica 1001:

- un fragment d'escudella decorat amb una organització circular que presenta un orla amb sanefa de “peixos”; i al revers una banda realitzada a base de *chevrons* emmarcada per filets (Làm. 2, 2).
- un fragment de plat que presenta una decoració amb tires reticulades.

A la mateixa sèrie clàssica pertanyen dos fragments d'escudella de la unitat estratigràfica 1005 amb la mateixa organització circular i temàtica geomètrica de banda reticulada anular una (Làm. 2, 3) i igual banda anular reticulada i possible sanefa de peixos l'altra (Làm. 2, 4). Aquestes produccions realitzades entre la segona meitat del XIV i inicis del XV són exemple del comerç entre València i Terol, ja que solen ser peces molt estandarditzades, freqüents en Aragó i produïdes en massa en les terrisseries de Paterna i Manises.

Un poc més antic seria el petit fragment d'un possible plat bescuitat al revers i amb un motiu heràldic a l'anvers associable a la sèrie arcaica del segle XIV.

La pisa daurada baixmedieval apareix en la unitat estratigràfica 1005; amb dos escudelles datades també a finals del XIV i inicis del XV que pertanyen, probablement, a la família A1 de la tipologia de Lerma (1992). Corresponen a dos series força corrents d'aquesta pisa:

- un fragment de vora està decorada amb una organització radial de temes geomètrics: són segments de circumferències concèntriques interpolades amb zones de línees paral·leles rectes i ondulades realitzades amb un doble pinzell com les que documenta González Martí (1944, fig. 749) (Làm. 2, 5)
- l'altra escudella pertany a la sèrie “d'escudelles de monja” i representa, amb una organització centrada una figura d'àngel amb les ales desplegadas i vestit de dona a la moda del segle XV (AA.VV., 1997, núm. cat. 50).

Dels segles XVI i XVII contem amb les abundants produccions vingudes dels tallers

aragonesos, la pisa dels quals substitueix a la vaixel·la valenciana del refectori del convent; així doncs destacarem en primer lloc la ceràmica en blau de la segona meitat del XVI i tot el segle XVII.

De la vaixel·la en blau destaquem les tasses o escudelles fabricades als tallers de Muel o Villafeliche, amb unes característiques tècniques precises, i decorades amb una organització circular a la vora amb un o dos filets pintats concèntrics (Fig. 11, 5-6) i amb motius centrals de caràcter vegetal (Fig. 11, 7).

CALA 2

Amb unes dimensions de 3,60 per 3 metres ha estat realitzada just en un punt mig de "l'ambient 1", al costat del mur sud que el tanca (unitat estratigràfica 2000) (Fig. 5, 6; Taula 3). L'objectiu era constatar la cronologia de la construcció d'aquest i la estratigrafia associada que apareix en aquest sector.

Els resultats han donat un altra perspectiva d'aquest espai. Hem identificat clarament les dues últimes fases constructives per les que passa tot "l'ambient 1" (fases VII i VIII) i no podem descartar la possibilitat per la qual les obres de adequació a la nova finalitat militar pogueren haver estat iniciades ja des del principi de les actuacions bèl·liques en els primers anys de la Primera Guerra Carlina, per part del bàndol Isabelí; obres que es resumeixen en la construcció de l'anomenat mur sud de tancament (unitat estratigràfica 2000). Aquest mur és la continuació de tota l'obra que li dona una altra façana al convent (tal i com avui el veiem) i que comença en la portalada de l'església de Sant Francesc (Fig. 4).

En la cala 2, abans de la remodelació i fins la inhumació practicada en el nivell natural (configurat per marges verdoses a una profunditat mitja de 1,23 metres), hem documentat una estratificació composada per diferents aportacions de terres (anivellaments) amb restes ceràmiques molt fragmentades d'una ampla cronologia, des d'un moment indeterminat de la protohistòria, passant per l'ibèric fins a produccions baixmedievales i modernes; evidències clares de antigues ocupacions del castell. Les estructures i nivells excavats en aquesta cala han estat:

Fase I. Inhumació

La fase més antiga trobada es una inhumació realitzada en una fossa simple arrodonida en la capçalera i peus excavada en el mateix terreny

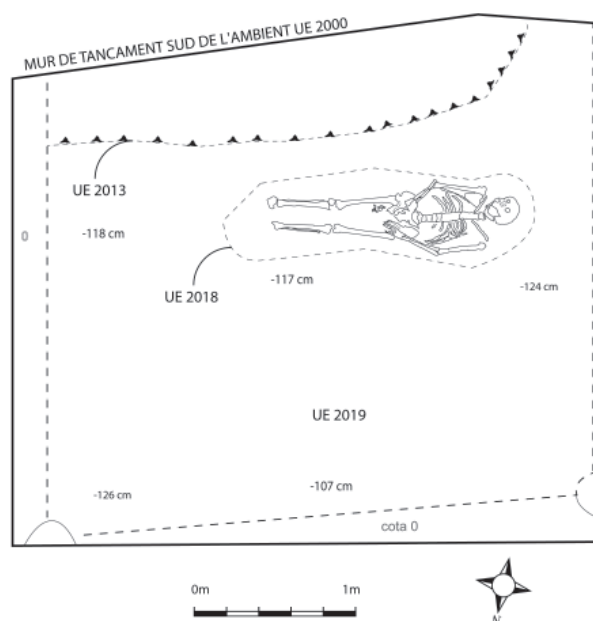

Figura 12 . Cala 2. Fase I. Inhumació.

natural (unitat estratigràfica 2019) a una profunditat mitja d'1,22 metres tenint com a referència el paviment conservat en tot l'ambient (Falomir, 2002-2003; 2005; 2006; Agustí, Calderoni, 2004; 2005) (Fig. 13; Làm. 1, 6).

Es tracta d'un individu masculí, mort en estat madur o senil al voltant dels 60 anys, i que ha desenvolupat un procés artròsic general a nivell de les articulacions postcranials (Agustí, Calderoni, 2004; 2005). La posició de l'esquelet és en decúbit supí amb les mans sobre la pelvis sense estar creuades. La seva orientació és oest-est amb la capçalera a l'oest i amb el cap lleugerament girat al sud. De caire modest, i sense sumptuositat no presenta cap tipus d'aixovar associat.

L'estat dels ossos, encara que amb una bona conservació, ha sofert una degradació constant degut a les característiques de l'estrat on ha estat dipositat, i al mateix temps per la remoció de la part superior de la fossa en èpoques posteriors (fonamentalment per la trinxera de construcció del mur perimetral).

Varem destacar l'absència dels elements distals dels peus, dels que només s'han recuperat els calcaris, els talons i un cuboides. Aquest fet el pot explicar el fenomen de la conservació diferencial, el mateix que ha destruït la patella dreta i alguns fragments epifisaris més fràgils; aquesta erosió diferencial s'ha constatat en altres necròpolis (Agustí, Calderoni, 2004; 2005).

La valoració prèvia que es va fer contemplava la possibilitat per la qual es tractés d'un enterrament

dels segles XIII o XIV, ja que els nivells arqueològics a sobre són clarament postmedievals. Donat que no sembla una inhumació musulmana, població assentada des del segle IX o X a la mola de Morella, podria estar vinculada a la primera ocupació del convent a finals del XIII, ja que la mateixa orientació del cos és el normal al menys des del període altomedieval en les necròpolis cristianes (Andrío, Martín, Du Souich, 1996, 106). El sediment que omplia les restes tampoc va donar indicis de la cronologia al no haver-se trobat cap tipus d'aixovar associat.

Context ceràmic i material residual

El poc contingut material que contenia és de caràcter residual i és format per un fragment de ceràmica ibèrica informe, un altre petit fragment de ceràmica de vernís negre romà i dos fragments de ceràmica bescuitada indeterminada i informe; i és destacable també la presència d'un gra de collar de nacre.

Més informació ens la donada el material intrusiu trobat en l'estrat de terreny natural on s'excavà la fosa -unitat estratigràfica 2019-, que ha donat un context de transició a l'horitzó cristià donades les troballes de produccions islàmiques:

- un fragment informe molt deteriorat de ceràmica en verd i morat de tipus "Madinat al-Zahra", amb una cronologia entre els segles X-XI (Soler, 1988, 60).

- diversos fragments de gerretes islàmiques bescuitades, tant nanses o informes. Tenen la superfície allisada i el nucli de la pasta gris amb la part exterior ataronjada i contenen amb desgredant apreciable.

Els pocs fragments informes vidrats també corresponen tecnològicament a una cronologia dels segles XII-XIII; al igual que els fragments informes de ceràmica grisa medieval. Un únic fragment de pisa blava de paterna ens pot dur als inicis del XIV.

Datació

Efectivament, aquesta cronologia baixmedieval ha estat confirmada pels anàlisis del C-14 realitzats amb un fragment de les restes de l'enterrament (mostra: Rome-1649, femore, Convento S. Francesco (SP), unitat estratigràfica 201: 830 ± 60 yr BP (1160-1280 cal. AD); que ha donat una cronologia 830 ± 60 BP; que una volta calibrada a $\pm 1\sigma$ ha donat una amplitud temporal que va del 1160 al 1280 dC amb un 62,20 per cent de probabilitat (Agustí, Calderoni, 2004, 14).

Fases II, III Amortització

La unitat estratigràfica 2015 (Fig. 13), formada únicament per terra ataronjada i grava, l'hem valorada com possibles restes de "l'estructura 1" (cala 1); donades les similituds entre aquesta i el lligam utilitzat per als murs de maçoneria -unitats estratigràfiques 1016 i 1017-. Podem pensar en les restes de tàpia que podrien anar al damunt d'ambdós murs que podrien ser el sòcol d'una potent estructura. Aquest estrat es diposita al llarg del segle XIV.

Fases IV, V i VI. Terraplenament

Mentre que en altres cales documentem diverses fases constructives observem com en la cala 2 es corresponen bàsicament a uns moments en els quals aquest sector de "l'ambient 1" no va ser aprofitat per a cap activitat funcional concreta (Taula 3. Fig. 13). Trobem l'abocament -unitat estratigràfica 2014-. Possiblement corresponen a tot el període baixmedieval fins el segle XVII en el qual tot aquest sector formaria part del descobert que envoltava el nucli principal del convent (i que contenia les noves obres que hem documentat en la cala 1 amb la construcció de la claveguera o les

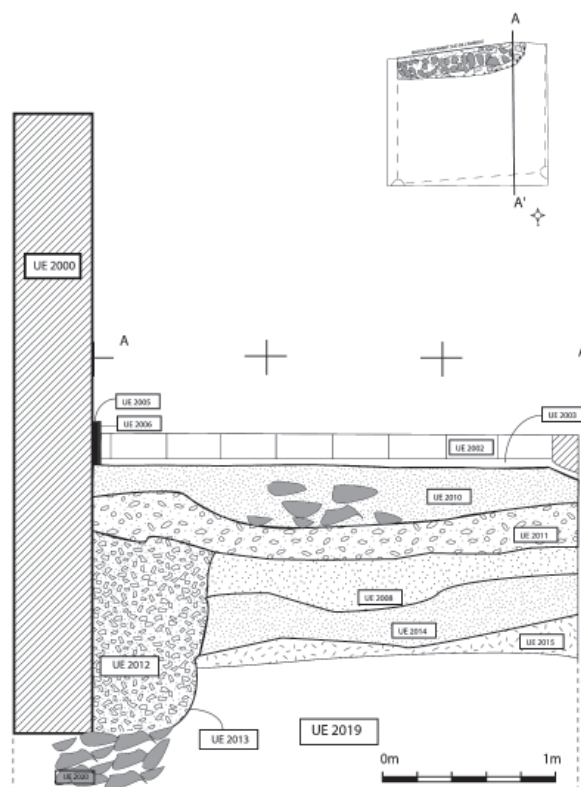
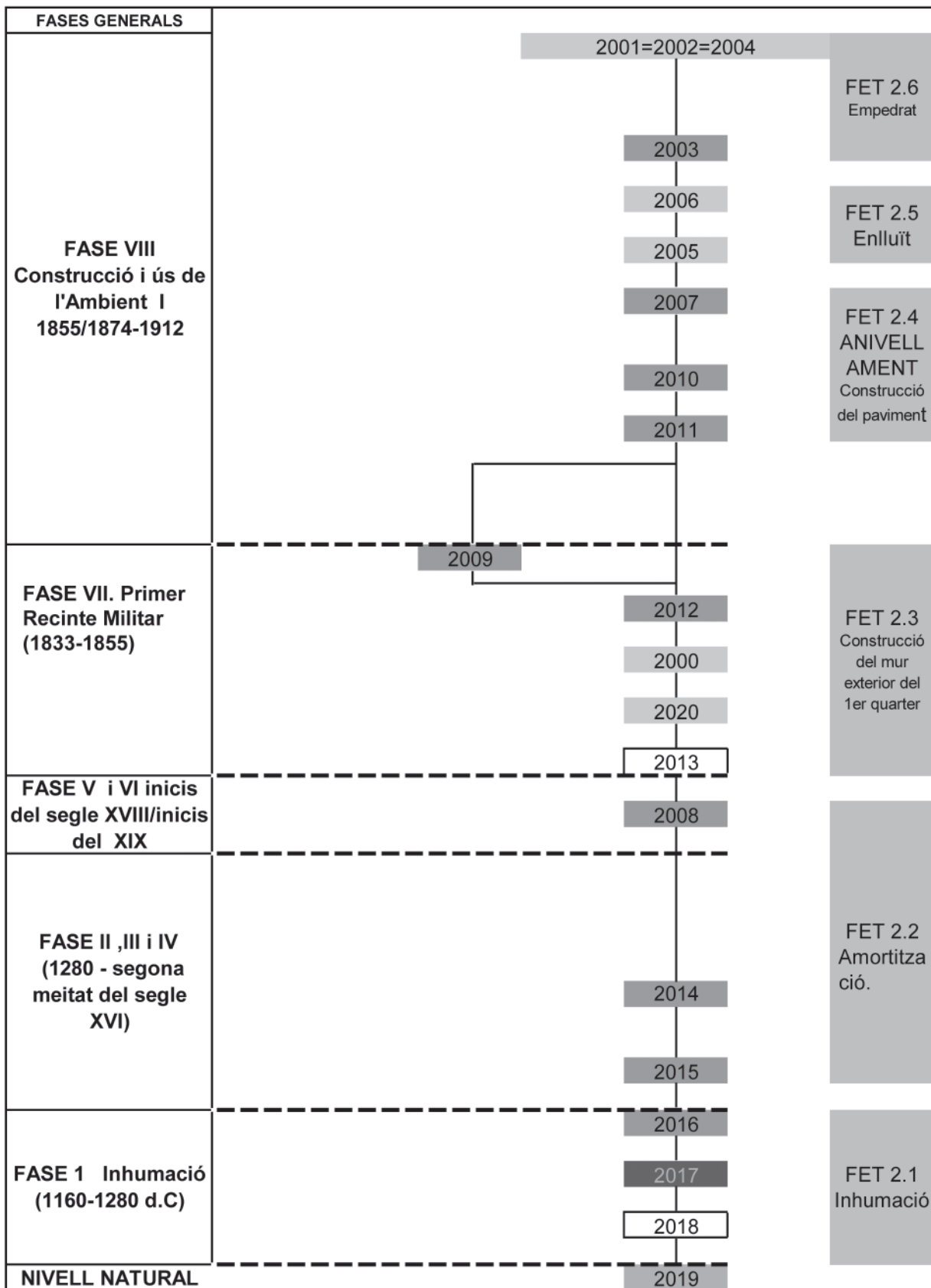

Figura 13. Cala 2. Secció oest.

Taula 3. Matriu de la cala 2.

estances documentades en la cala 3).

Posteriorment, es produeix un nou abocament, unitat estratigràfica 2008, al llarg del segle XVIII, que serà el primer estrat tallat per construir el primer recinte militar (Fase VII).

Context ceràmic i material residual

Els criteris de datació han estat les produccions ceràmiques; per a la unitat estratigràfica 2014 la ceràmica més moderna documentada ha estat la pisa blava i en verd, blau i morat del segle XVII. Com a material residual citarem la ceràmica ibèrica com a element més antic, la ja més avançada pisa en verd i morat baixmedieval de producció aragonesa i la més abundant producció de la ceràmica en blau cobalt patenera, amb les formes més usals com escudelles, plats i pitxers amb coberta estannífera a l'anvers i revers:

- un fragment d'escudella presenta una decoració organitzada de forma circular; amb temes geomètrics al voltant del motiu central disposat al fons de la peça i amb dos sanefes, una banda blava a la vora seguida d'una sanefa de peixos i a sota un altra en ziga-zaga. (Làm. 2, 7

- un plat (o bací) que presenta una decoració amb llaços geomètrics i fons puntejat que recorda a un motiu com la gelosia. (Làm. 2, 8)

- un fragment de pitxer que té també una organització decorativa circular geomètrica, però donada la mesura conservada tan sols podem apreciar la banda blava i la primera sanefa del coll del amb un reticulat. (Làm. 2, 9)

La resta de fragments són informes amb els temes que solen formar part de sanefes típiques d'aquesta ceràmica de Paterna dels segles XIV-XV: reticulats i palmetes.

La ceràmica en reflex daurat també apareix representada amb diversos fragments d'escudella, dels quals tan sols es pot identificar les bandes o filets en daurat.

La ceràmica comuna, tant bescuitada com vidrada, majoritàriament informe, no aporta res significatiu al context i presenten un cronologia àmplia, des d'època islàmica i primers moments de dominació cristiana fins l'època moderna. Destacarem la presència també de diversos fragments de ceràmica grisa baixmedieval (Fig. 14, 1-2) que representen al grup de les olles o olletes de tendència globular o bitroncocónica d'àmplia producció al nord-est peninsular (Padilla, 1984, 100).

La unitat estratigràfica 2008 està datada a finals del XVIII o inicis del XIX:

- pels fragments de ceràmica amb coberta estannífera de tecnologia contemporània (pasta

groguenca amb coberta estannífera a l'anvers i revers molt espessa)

- per un fragment de ceràmica policroma d'una producció valenciana, possiblement de Manises. Es tracta d'una vora de plat que apareix lleugerament motllurada amb el dit i decorada amb fons blau difuminat al sobre del qual es disposa un puntejat també del mateix color. Les mesures del fragment no permeten endevinar altres motius, encara que s'insinua una temàtica vegetal (fulles en verd, amb els seus nervis en morat). Aquesta composició està envoltada amb una banda blava que s'estén al revers de la peça.

D'aquesta unitat destacarem el seu material residual, que abraça, com ja hem vist en altres unitats de igual formació, una àmplia cronologia de produccions.

D'època islàmica contem amb uns pocs fragments bescuitats. Ja dels segles XIII i XIV contem amb les produccions de pisa verda i morada:

- tant de producció aragonesa (un fragment de base anular d'una forma oberta, amb una decoració indeterminable).

- com catalana, amb un fragment indeterminat de ceràmica de Manresa decorat amb una organització circular amb banda de "*chevrons*".

Uns altres fragments en verd i morat son de difícil adscripció, donades les seves reduïdes dimensions, o per presentar defectes de cocció, com el bec de pitxer fet, amés, amb una cocció reductora que ha donat un pasta grisenc poc habitual en aquest tipus de produccions.

Plenament del segle XIV hem documentat la producció de ceràmica blava/daurada tipus "Pula" amb:

- un fragment d'escudella del grup A, tipus 1 (Lerma, 1992). Té la base de repeu anular, solera amb òmfal i panxa hemisfèrica; està decorada a l'anvers amb una organització centrada de temàtica geomètrica conformat per un disc radiat, delimitat per un anell en blau (Fig. 14, 3).

- de la mateixa centúria contem a una sèrie de produccions de pisa, concretament plats del grup A1, tipus 1 (Lerma, 1992) amb l'ala amb "revora" amb coberta estannífera a l'anvers i el revers bescuitat (Fig. 14, 4)

Molt més abundants son les produccions de pisa de mitjans i finals del XIV i primera meitat del XV; documentant-se les típiques formes i decoracions de la ceràmica blava i de la daurada de Paterna i Manises. De la ceràmica en blau cobalt destaquem les escudelles i plats decorats amb diversos motius d'organització circular:

- amb un tema vegetal al fons de la peça. En el disc central queda inscrit un quadrat que deixa

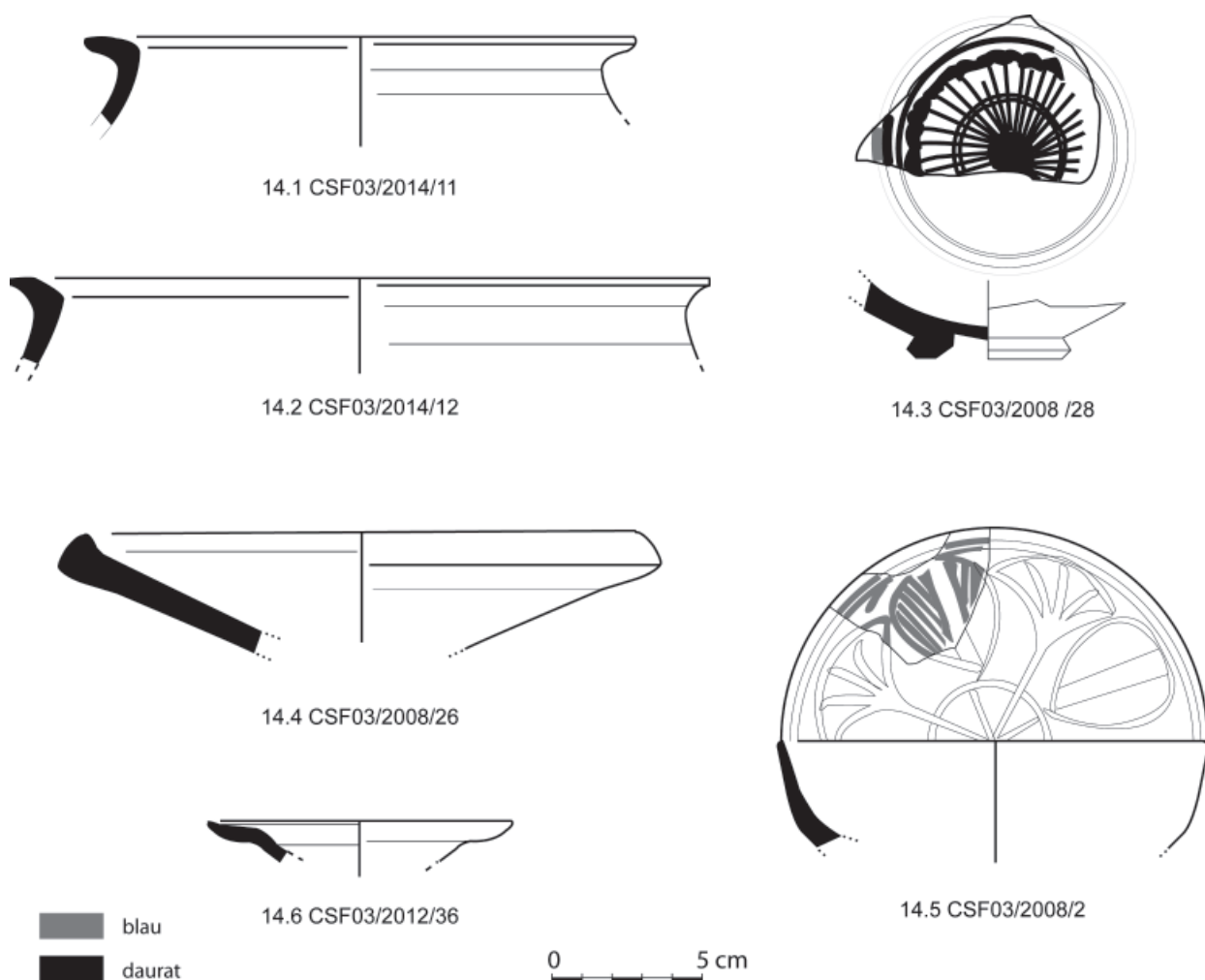

Figura 14. Cala 2; material ceràmic de les fases IV, V, VI i VII.

quatre segments de cercles omplerts d'espitals. En el mateix quadrat esta representada una flor (o floró) de diversos pètals i l'espai lliure dins del quadrat s'ompli de punts (Làm. 2, 10).

- amb l'orla de peixos i una primera banda de semipalmetes.

- amb orla de semipalmetes envoltada per un doble filet.

I altres peces decorades amb una organització radial, com una vora decorada amb un tema vegetal. Es conserven les palmetes triangulars i fulles parcialment farcides de línees paral·leles obliqües, que probablement naixen d'un disc central amb vuit radis. La vora esta pintada amb un doble filet (Fig. 14, 5), (Lerma, 1992, figs, 67, 73; González-Martí, 1944, 198-201, fig. 224).

La producció en reflex daurat de finals del XIV i segle XV també està present, amb formes com escudelles (sense o amb orelletes), plats i

pitxers tant fragmentats i amb les decoracions majoritàriament tant perdudes que no ens ha estat possible distingir decoracions.

Dels segles XVII i XVIII contem amb les produccions de pisa de perfils típics, com les escudelles d'orelletes o les produccions de pisa en blau aragonesa:

- plats decorats amb corbes còncaues dins les quals es situen esquemàtics motius vegetals; ornamentació derivada de les orles catalanes (Álvaro, 1987, fig. 41).

- plats decorats amb diversos filets en blau obscurs conservats en l'ala, els dos últims formant línees ondulades;

- un fragment d'escudella on apareix representat un possible motiu vegetal, com un capoll de flor.

També contem amb la ceràmica en verd, blau i morat del mateix origen geogràfic, decorada amb

una banda blava circular en la vora, d'on neixen les corbes còncaues també en blau que emmarquen motius vegetals en verd. Destacarem d'aquest grup un plat decorat en blau amb el tema figurat tan típic com el del pardal posat entre rames datada a la primera meitat del segle XVIII. (Fig. 15, 1) (Álvaro, 1987, 52; 1978, 162).

De la ceràmica comuna destaquem del període baixmedieval les peces vidrades amb coberta plumbífera com pitxers de color verd a l'extern de la peça o les safes, també vidrades amb color verd a l'intern de la peça, i el qual s'estén pel revers de la vora.

Hem documentat olles i gibrells ja d'època moderna, vidrats amb color marró i amb zones de groc melat a l'exterior de la vora (Benavente, 1995, "segles XVI-XVII").

Per a la ceràmica comuna domèstica, bescuitada, contem amb cànters, uns pintats amb manganès de tonalitat roig a bandes obliqües o d'altres pintats amb bandes de manganès al llavi de tonalitat roig fort de tendència horitzontal, tots ells d'adscripció baixmedievals.

Fase VII. Construcció del primer recinte militar (mur -unitat estratigràfica 2000-)

Aquesta fase (Taula 3. Figs. 5, 6, 13) correspon a la construcció del mur perimetral original (unitat estratigràfica 2000) que conformarà el límit sud del complex del quarter d'infanteria a partir de la Primera Guerra Carlina. En origen està plantejat com un mur de terraplenament, ja que després de fer la trinxera (unitat estratigràfica 2013) i construir-se (o aprofita una construcció anterior?) la banqueta de cimentació (unitat estratigràfica 2020) (Làm. 1, 7) del mur -unitat estratigràfica 2002-, es fan diversos abocaments intencionats (unitats estratigràfiques 2012 i 2009) que tenen com objectiu regularitzar el terreny i configurar un pati de terra on es desenvoluparan activitats relacionades amb la ocupació efectiva del convent al llarg de la Primera Guerra Carlina.

Context ceràmic i material residual

Els fragments de vaixel·la de taula de finals del XVIII i inicis del XIX, confirmen la cronologia del segle XIX de les fonts històriques, amb la presència de dos fragments de bases de xicres on, tot i que no conserven molta de la seva decoració, podem endevinar l'ús del groc i el verd en una d'elles i en l'altra l'ús del marró clar al fons de la peça, per dibuixar amb un petit traç allò que seria una lletra;

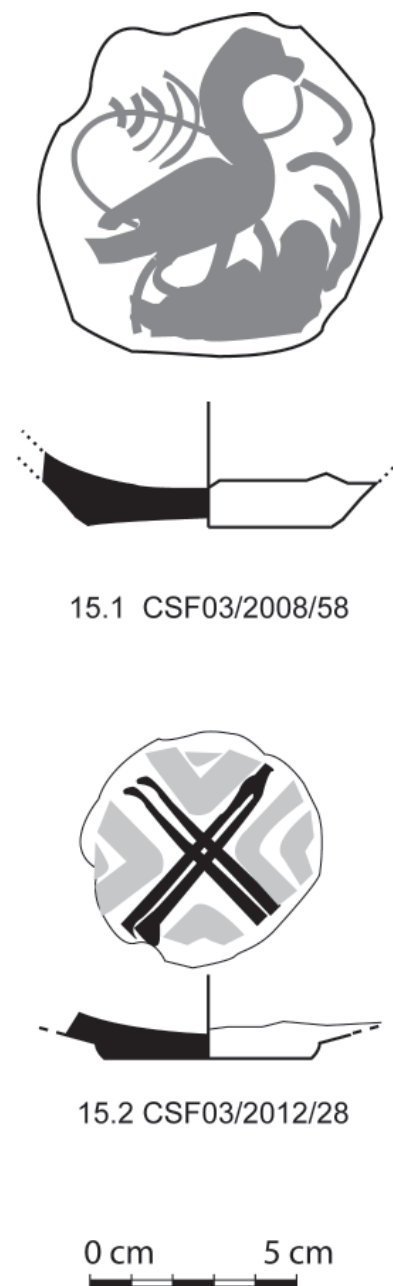

Figura 15. Cala 2; material ceràmic de les fases IV, V, VI i VII.

pot ser la "A" d'Alcora com a marca de producció que hem documentat en altres fragments. Un petit plat de pisa estannífera també es podria associar a aquesta cronologia (Fig. 14, 6).

Hem identificat la banqueta de cimentació (unitat estratigràfica 2020) del mur -unitat estratigràfica 2000- (Làm. 1, 7), amb la corresponent trinxera de cimentació i el seu reble, a una profunditat de -1,70 metres des del nivell del paviment actual que hem agafat com referència (Fig. 13), hem d'advertir

que donada la poca extensió excavada es va valorar la possibilitat que aquest element estructural es tractés d'un aprofitament d'una estructura anterior; malgrat d'aquesta possibilitat, ens hem decantat, pel moment, en considerar-la una construcció contemporània al mur -unitat estratigràfica 2000-.

El material ceràmic residual ens dona una visió de la continuïtat d'hàbitat al castell de Morella.

De la vaixel·la de taula destacarem la presència de la pisa en verd i morat del segle XIII de producció catalana, amb la base de peu anular d'una forma oberta que presenta un motiu indeterminable i que apareix amb coberta estannífera tan sols en l'anvers tenint el revers bescuïtat.

Dels segles XIV i XV contem amb les àmpliament documentades formes i produccions de Paterna i Manises; amb la ceràmica en blau representada per pitxers, plats i escudelles de diferents motius ornamentals (com el fragment de pitxer decorat amb motius geomètrics de rectangles farcits de línies diagonals a mode de tauler d'escacs (Làm. 2, 11), o diversos fragments de ceràmica amb reflex daurat molt fragmentat i en un deficient estat de conservació.

De la ceràmica del segle XVI i XVII, destacarem, a banda d'alguns peces molt fragmentades de ceràmica en reflex daurat, les produccions en blau cobalt de procedència aragonesa com els plats en "ala" on, donades les seves dimensions, es fa difícil apreciar la seva temàtica al marge de la banda circular de la vora.

Amb el mateix origen tenim un plat "catavins" decorat amb una orla on es conserva la decoració anomenada "orla castellana"; que denota les influències talaveranes en la ceràmica aragonesa; en aquest cas consisteix en blocs de unes ratlles obliqües (Álvaro, 1978, 68, fig. 45).

Seguint amb les produccions aragoneses contem amb les peces obrades a Muel, escudelles decorades en blau cobalt de tonalitat grisenc amb motius decoratius de temàtica vegetal (Benavente, 1995, 109).

Per al mateix període, hem documentat, com en la major part de la estratificació, les produccions també aragoneses en verd, blau i morat, majoritàriament plats "catavins", decorats en la vora a base de corbes còncaues en manganès que emmarquen motius vegetals esquematitzats en verd; aquestes vores també presenten un doble filet en blau (Álvaro, 1987, 52; 1978, 141 ss.).

De la ceràmica en verd i morat destaquem tres bases:

- dues amb un motiu al fons indeterminable
- una base de plat de peu discoïdal decorat amb una creu en aspa al fons de la peça a base

d'una doble línia en manganès per a cada braç i en els espais que deixa cada aspa corbes còncaues (o dobles "v") en verd (Fig. 15, 2), possible producció aragonesa -Muel?- (Sánchez-Pacheco, 1998, 261).

D'aquesta centúria probablement contem amb una sèrie de peces de procedència indeterminada com la escudella decorada amb una banda circular a la vora i altres dues concèntriques situades en la panxa de la peça.

De la ceràmica comuna, tenim exemples de produccions amb coberta plumbífera baixmedievals (fragments de tapadores i olles), i dos possibles bases de safes islàmiques. La resta de produccions amb coberta vidrada, podríem pertànyer ja a una cronologia moderna (fragments de plats, safes i pitxers de reduïdes dimensions).

De ceràmica domèstica bescuïtada també s'ha documentat producció islàmica i ceràmica grisa baixmedieval, amb un fragment d'olla amb la pasta grisa i desgreixant apreciable. La resta de ceràmica bescuïtada esta composada per fragments de cànters decorats amb òxid de manganès.

Fase VIII. Construcció "ambient 1": anivellament, enlluït i empedrat

Correspon a la última reforma de l'àrea que ens ocupa, la que configura l'estat actual, en la qual aquest espai es transformarà en una dependència tancada amb coberta a dos aigües (Fig. 5; 13). S'aprofitarà el mur -unitat estratigràfica 2000-, al qual se li aplicarà un enlluït brut, compost de morter de calç amb terra i grava, i després un enlluït més fi (unitats estratigràfiques 2005, 2006), i es construirà un paviment de còdols, totxos i pedra treballada (unitats estratigràfiques 2001, 2002, 2004) sota una capa de preparació de sorra per faltar l'empedrat -unitat estratigràfica 2003- (Làm. 1, 4).

Prèviament es tornà a regularitzar el terreny amb uns estrats conformats per reble (unitats estratigràfiques 2011, 2010) i una capa de terra (unitat estratigràfica 2007): són tres abocaments que transformen els sediments acumulats al llarg de la època moderna; dos d'aquests abocaments contenen un material ceràmic que no ultrapassa el segle XVIII; però l'últim d'ells, la unitat estratigràfica 2007, ens la que ens data aquesta remodelació, juntament amb la unitat estratigràfica 2003 que és l'anivellament definitiu de l'empedrat.

Context ceràmic i material residual

Destacarem en primer lloc els materials de la unitat estratigràfica 2007 que daten l'anivellament:

- ceràmica amb coberta estannífera
- ceràmica en blau cobalt
- ceràmica policroma contemporània. Com el fragment informe decorat en blau i groc a l'interior i amb blau per l'exterior. La seva reduïda mida i estat de conservació ens impedeix endevinar els motius decoratius. O el fragment decorat amb una "A", indicant la procedència d'Alcora que ens dona una àmplia cronologia que va des del 1784 fins el 1858 (Coll, 1988, 217) (Làm. 2, 12)

La resta del material residual de les unitats estratigràfiques que conformen l'anivellament (unitats estratigràfiques 2011, 2010, 2007) l'estudiarem conjuntament per la cronologia de les produccions ceràmiques documentades; i en primer lloc per la vaixel·la de taula.

Ceràmica en verd i morat baixmedieval (segles XIII-XIV): de la unitat estratigràfica 2011 contem amb dos fragments informes de procedència aragonesa amb la pasta rogenca, i de la unitat estratigràfica 2007, un fragment decorat amb verd molt diluït com a fons i amb morat el remat del que podria ser una lletra gòtica.

Ceràmica amb coberta verd turquesa: documentada en la unitat estratigràfica 2011 amb dos fragments informes de pitxer amb la pasta de color groc.

Ceràmica en blau cobalt i reflex daurat dels segles XIV-XV de Manises i Paterna: del segle XIV tenim el plat amb "ala" tipus A2.1 (Lerma, 1992) decorat amb una organització circular en l'orla de grups de tres traces, alternades amb fletxes esquematitzades que estan articulades a sobre d'un anellat doble. La peça està esmaltada a l'anvers i bescuitada al revers i es pot datar a la primera meitat segle XIV, doncs és una decoració característica de la pisa blava del grup "arcaic" (Fig. 16, 1) (Lerma, 1992, 176).

Dels segles XIV i XV contem amb un ampli repertori, que pel que fa a la ceràmica en blau arreplega formes obertes com escudelles amb:

- vores decorades i organitzades circularment a la vora amb sanefa de "peixos"
- bases anulars decorades a l'anvers amb un inici de disc radiat. O una base discoïdal de solera còncava decorada amb una organització centrada de tema heràldic conformat per un petit escut de tres bandes obliqües, amb la del mig més ampla (Fig. 16, 2) amb una cronologia de la segona meitat segle XIV segons Lerma (1992, 176).

- fragments informes decorats de decoració organitzada circularment amb motius com palmetes, orles de peixos, reticulats i dobles filets. Hem documentat en una peça amb el revers bescuitat una decoració a l'anvers difícil d'interpretar degut

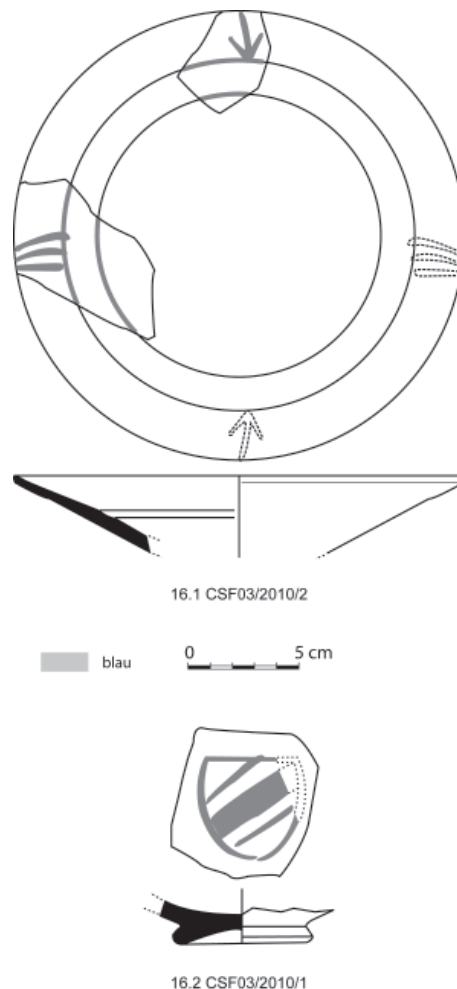

Figura 16. Cala 2; material ceràmic residual de la fase VIII.

al seu estat de conservació: sembla ser un motiu geomètric (romboïdal) on s'ha inscrit algun altre motiu.

També s'han documentat plats amb decoracions indeterminables i la resta de fragments informes de pisa blava es poden associar a pitxers.

En quant a la ceràmica de reflex daurat dels segles XIV i XV, també s'han arreplegat les formes més comunes, com escudelles:

- del tipus A1.2 (Lerma, 1992). Els fragments presenten una organització radial composta per dos temes geomètrics (pintats amb pinzells de diversa grossària), un d'arcs concèntrics i dobles línies rectes i ondulades paral·leles l'altre (pintades amb pinzell doble). La superfície de la escudella està dividida en quatre parts i els temes es disposen enfrontats per quadrants. Una banda circular a la vora tanca la decoració. El revers està pintat amb bandes circulars concèntriques de diferents

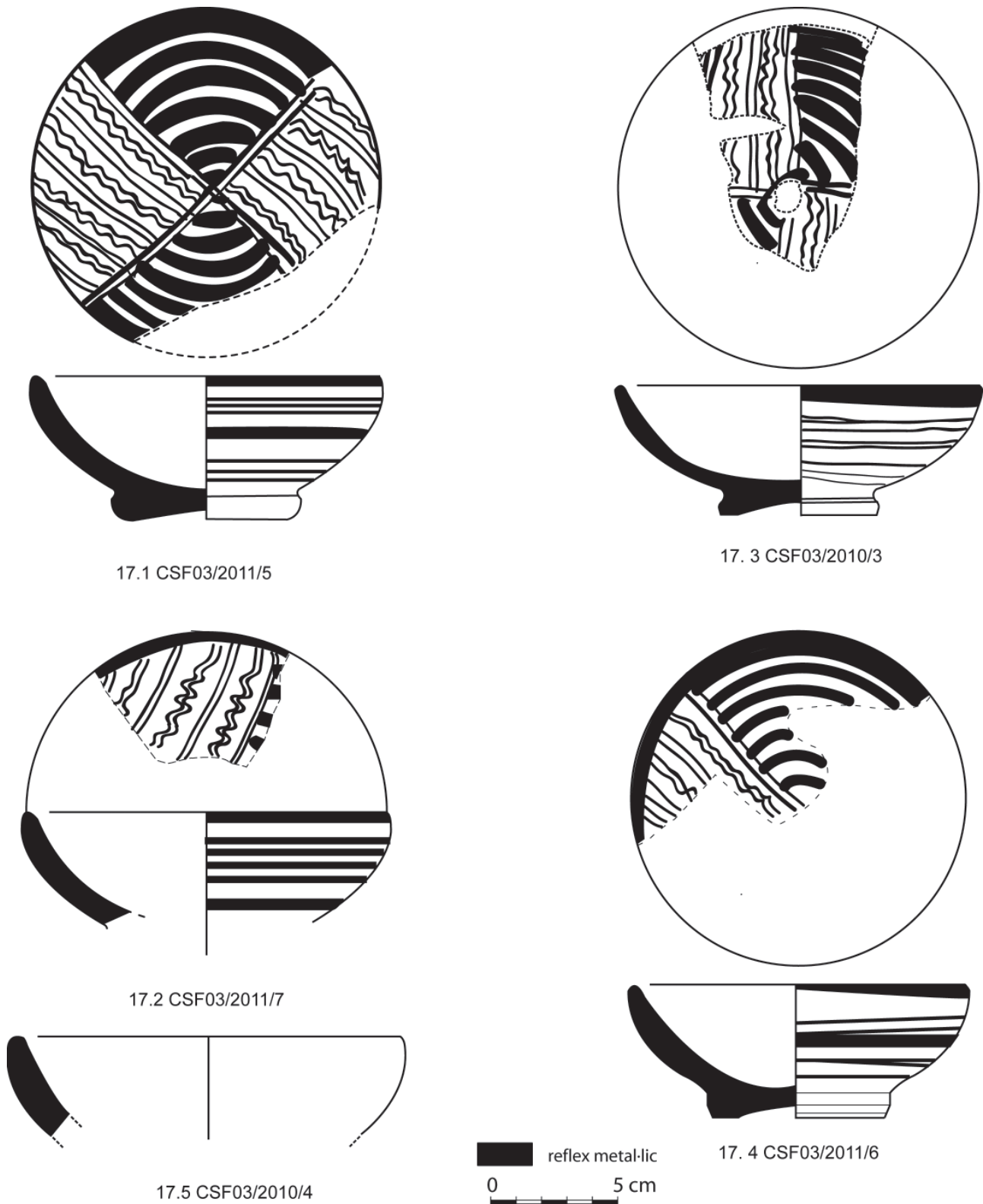
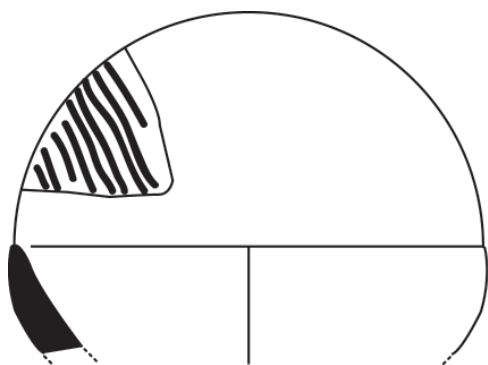

Figura 17. Cala 2; material ceràmic residual de la fase VIII. Pisa daurada.

mesures. La solera de la peça no està decorada. Presenten una coberta estannífera a l'anvers i revers. La cronologia d'aquestes peces abraça els segles XIV-XV. (González-Martí, 1944, fig. 555), autor aquest, el qual les considera producció pròpia de Manises). Amb aquesta decoració contem amb diverses escudelles d'acabat diferent; com les peces representades en la figura 17, 1-3. La execució d'aquestes ha estat feta amb poca cura amb un

doble pinzell fi i un de gruixut. El reflex daurat ha adquirit una tonalitat verdosa i com a detall direm que es conserven les marques del ferret en l'esmalt. La coberta té un estat de conservació molt dolent. Altres escudelles com la representada en la figura 17, 4 tenen unes característiques diferents a la de les peces anteriors, donat que l'esmalt és menys espès i el reflex daurat ha adquirit una tonalitat més fosca, de color xocolata. Altres escudelles

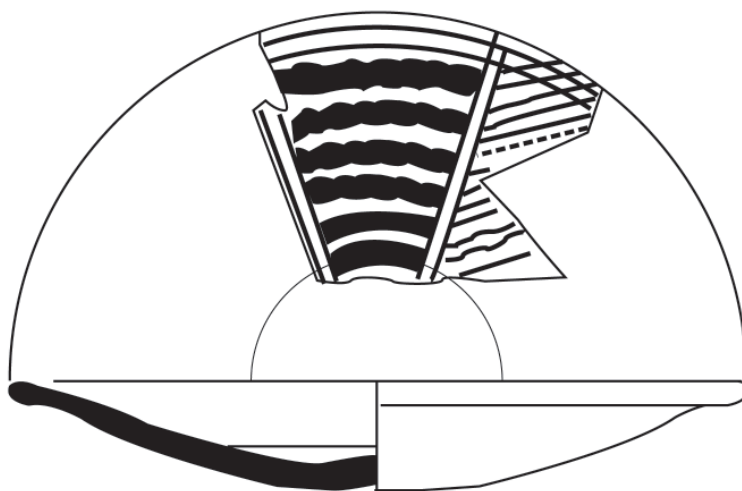
18.1 CSF03/2007/1

18.3 CSF03/2011/16

18.2 CSF/2007/8

18.4 CSF03/2011/17

 reflex metal·lic

0 5 cm

18.5 CSF03/2011/23

Figura 18. Cala 2; material ceràmic residual de la fase VIII. Pisa daurada.

conservades amb la mateixa decoració la tenen molt deteriorada (Fig. 17, 5).

- una decoració derivada deu ser la de la peça representada en la figura 18,1, també una escudella de vora recta. L'anvers està organitzat radialment i presenta una temàtica geomètrica amb fils oblics paral·lels; el revers queda configurat amb bandes i fils concèntrics. Probablement forma part de la sèrie dividida en quatre parts decorades i enfrontades per quadrants d'arcs concèntrics i per línies rectes o arrissades paral·leles. La pasta és de color groguenc de tonalitat palla amb oberta estannífera a l'anvers i revers.

- escudelles decorades amb una organització centrada amb figura humana (Fig. 18, 2) on sembla representa una figura d'àngel amb les ales desplegadas i un vestit de dona a la moda del segle XV; amb una cintura estreta i falda de cua. El revers està decorat amb cercles. A aquestes ceràmiques se les coneix com a "escudelles de monja". (AA.VV., 1997, fig. 50, 181; Martínez-Caviró, 1980, 381).

- també hem documentat una escudella amb la decoració a l'anvers en motiu vegetal; palmeta estilitzada envoltada per traços circulars i punts (Lam. 2, 13). El revers representa un tema geomètric de filets o línies inclinades emmarcades per bandes; la cronologia entra en la primera meitat del XV, entre 1410 i 1440, segons la decoració del revers (Pascual, Martí, 1986, 636; AA.VV. 1999, fig. 96).

- un altra decoració és la de la peça d'anvers decorat amb un motiu geomètric que presenta una sanefa d'espitals rematada per un punt engrossit (Là 2, 14). El revers representa un tema geomètric amb una banda de línies inclinades emmarcada per filets per filets grossos.

També tenim plats en reflex daurat de diversos tipus:

- plats tipus B2.2 (Lerma, 1992) amb solera amb òmfal on està representat el tema ja documentat en les escudelles d'organització radial compostat per dos temes geomètrics (pintats amb pinzells de diversa grossària): arcs concèntrics i dobles línies rectes i ondulades paral·leles (fetes amb un pinzell doble). La superfície del plat també apareix dividida en quatre parts per quadrants on els temes es disposen enfrontats. Una banda circular a la vora tanca tot el conjunt. El revers està pintat amb bandes circulars concèntriques de diferents mesures. La solera de la peça no està decorada; de pasta rogenca, presenten una coberta estannífera a l'anvers i revers i s'ha perdut allí on la peça es recolza en el moment de la cocció; l'esmalt és poc espès. La tonalitat del daurat és verdosa (Fig. 18, 3-4).

- plats del tipus B2.3 (Lerma, 1992), que ha perdut la decoració i que presenta una pasta rogenca i coberta estannífera a l'anvers i revers (Fig. 18, 5).

Ceràmica en blau i daurat: s'han identificat dos fragments d'escudella; un decorat a l'anvers amb organització circular, banda blava a la vora i revers de cercles concèntrics daurats (Fig. 19, 1) datat al segle XV i l'altre amb l'anvers decorat amb un ramell blau massís i al revers amb una organització circular amb filets concèntrics daurats datat als segles XV i XVI.

Ceràmica daurada de la segona meitat del XV, XVI i XVII de producció valenciana de les quals destaquem les següents peces:

- escudelles d'orelletes del tipus B1.4 (Lerma, 1992) (Fig. 19, 3-4) datades a la segona meitat del XV. L'estat de conservació és molt deficient i la decoració ha perdut la seva intensitat. Presenten nanses d'orelletes motllurades; la primera d'elles té la pasta beix i coberta estannífera a l'anvers i revers amb una tonalitat del daurat verdosa. La segona té per sota la vora una línia incisa i la pasta beix i amb bombolles. Presenta una coberta estannífera a l'anvers i revers i la tonalitat del daurat és de color marró.

- una escudelles del tipus B1.2 (Lerma, 1992) decorada amb flors perfilades a l'anvers i al revers amb filets i bandes concèntriques executats sense cura (Fig. 19, 2). L'estat de conservació de la decoració és molt deficient. En la base de la peça apareix un grafit que no sabem a que pot correspondre; sembla ser algun inicial i de nom o cognom. (Là 2, 15)

- escudelles decorades amb motius vegetals a l'anvers (fulles i flors perfilades i en l'anvers amb espitals aplatades). Tenen una coberta estannífera a l'anvers i revers de color crema. El reflex daurat presenta una tonalitat de color xocolata. Del tipus B1.1 (Lerma, 1992) contem amb una peça (Fig. 19, 6), datada a finals del segle XVI i principis del segle XVII (Algarra, 1995, 10 ss.).

- també del segle XVI contem amb una escudella amb la vora recta que ha perdut la totalitat del reflex metàl·lic, i tan sols queden les empremtes a l'anvers d'un fons picat o puntejat, motiu datat entre 1510 i 1550 (Fig. 19, 5) (Coll, 1988, fig. 5, 85).

En reflex daurat contem amb plats, molt fragmentats i amb la decoració perduda. Més concretament d'una cronologia de finals del XV i inicis del XVI tenim un plat "d'ala" amb el reflex metàl·lic pràcticament perdut en la totalitat de la peça. A l'anvers s'insinua una sanefa reticulada datada a finals del XV i principis del XVI; Coll data el motiu entre 1475 i 1525 (1988, fig. 4,72).

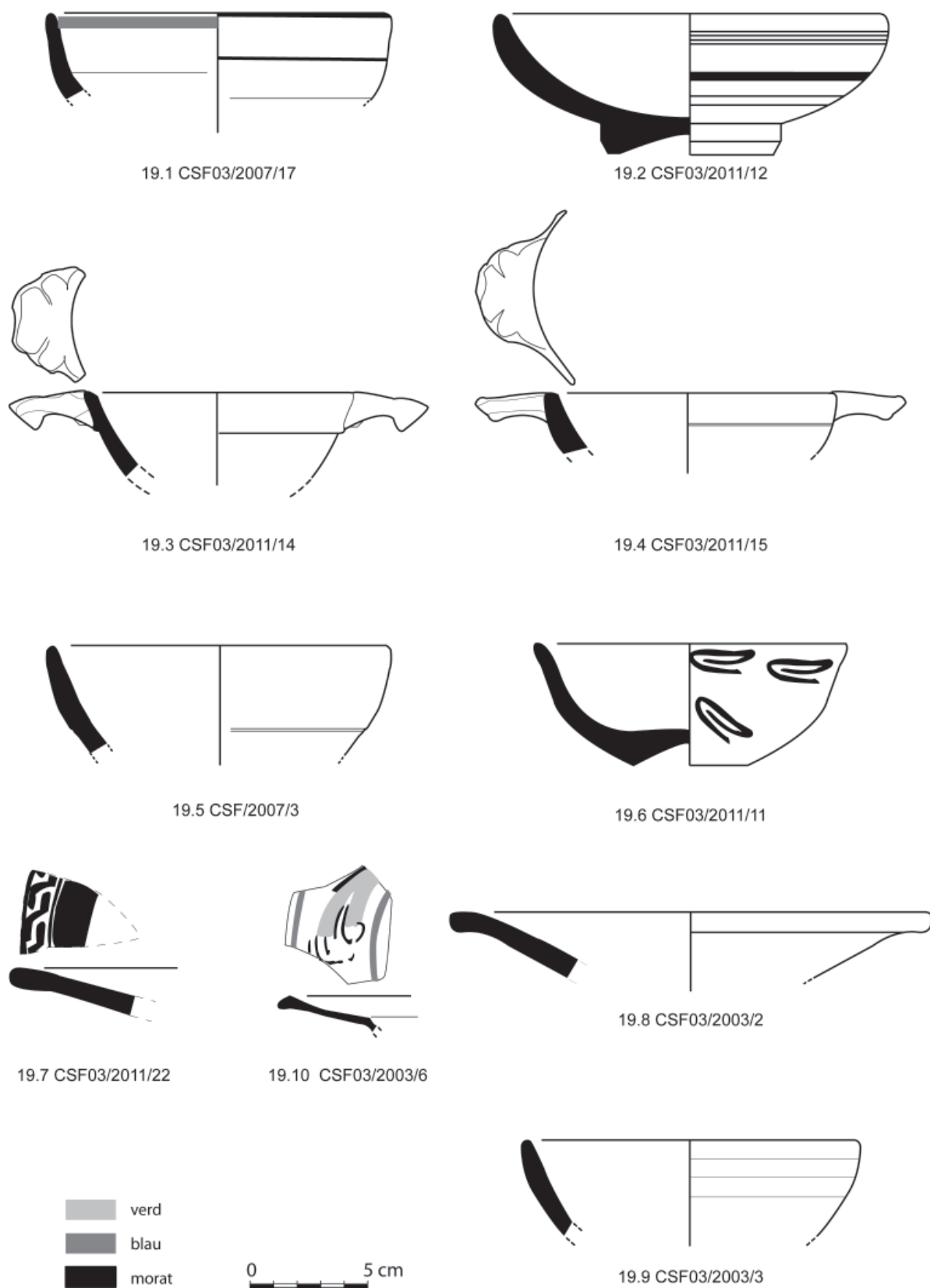

Figura 19. Cala 2; material ceràmic residual de la fase VIII. Pisa.

Ja els segles XVI o XVII apareixen documentats amb un fragment de plat decorat a l'anvers amb una sanefa de zetes encadenades seguida d'una àmplia banda i al revers un motiu del filets i bandes concèntriques (Fig. 19, 7). La pasta és groguenca, clara i té la coberta estannífera a l'anvers i revers de tonalitat cremosa amb daurat de tonalitat axocolatada; l'origen de la producció és desconeguda.

De la ceràmica blava de la segona meitat dels segles XVI i XVII, destaquem un plat amb "ala" i la base plana en la unitat estratigràfica 2011. La decoració s'ha perdut en la pràctica totalitat de la superfície dels fragments conservats i té la pasta de color groc amb un coberta estannífera a l'anvers i revers amb un esmalt de deficient qualitat. La resta d'aquestes produccions les trobem a la unitat estratigràfica 2007; amb la ceràmica blava de procedència aragonesa de pasta groguenca; son plats amb ala i en decoració conservada en la mateixa "ala"; formada pel naixement de dos corbes còncaves del filet situat en la vora amb una altra banda blava que separa "l'ala" de les parets del plat o també escudelles amb la decoració conservada en la vora, formada per dos filets paral·lels en blau.

De les sèries policromes documentem en primer lloc, la ceràmica de producció aragonesa, primer dels segles XVI i inicis del XVII, amb un fragment decorat amb banda blava en la vora amb el motiu de la espiga tancada en morat; a continuació les del segle XVII en verd, blau i morat; amb la sèrie de plats "catavins" decorats amb verd molt diluït, amb defectes de cocció, amb morat i que probablement estarien decorades també en blau (Álvaro, 1987, 45). Els motius que presenten son línees còncaves en morat que emmarquen motius vegetals.

Pel que fa a la ceràmica comuna, també trobem les característiques produccions des d'època baixmedieval, tot el període modern i els inicis de la nostra contemporaneïtat. De la ceràmica de cuina vidrada destaquem pel que fa als fragments informes dos grups; un amb la ceràmica comuna de servei de taula i l'altre, menys nombrós de ceràmica vidrada amb senyals de l'acció del foc. Del primer grup i en quant a les formes que puguin donar una certa cronologia assenyalen la presència de produccions baixmedievales com:

- copetes (Fig. 20, 4, 5)
- tapadores (Fig. 20, 7) amb la pasta rogenca i el nucli grisenc fruit dels diferents ambients de cocció utilitzats, i també vidrada en l'anvers i revers amb un color verdós i marró (AA.VV., 1994, 432; Azuar, 1989, 271, fig. 150).
- olletes amb la vora continua arrodonida. O més concretament la peça amb la vora "exvasada"

i lleugerament engrossida, de pasta roja depurada i coberta plumbífera en l'interior i extensible a la vora per l'exterior. El color del vidriat és verd (Fig. 20, 1). La seva cronologia entra dins dels segles XIV-XV. (Navarro, 1990, 194).

- safes amb la pasta clara depurada i coberta plumbífera en l'interior i extensible a la vora per l'exterior. El color del vidrat és groc melat.

Formes ja de cronologia moderna son gibrells (Fig. 20, 3), tapadores i cassoles.

També contem a una possible vinagrera de cronologia indeterminada (Fig. 20, 2) amb la pasta ataronjada depurada. Presenta una coberta de vernís plumbífer en l'interior i exterior de color melat.

L'amplitud de cronologia es pot exemplificar amb la tapadora del tipus 1 de Amigues (1986), amb pom central piramidal que sobresurt de l'horitzontal de la vora i amb pasta rogenca, nucli grisenc i vidrada en l'anvers i revers amb un color marró melat. En la base es poden apreciar les senyals de modelatge (Fig. 20, 6). Aquest és un tipus que arriba fins a èpoques recents (AA.VV., 1994, 432; Amigues, Mesquida, 1987, figs. 28, 25; Navarro, 1990, 190).

Ja de cronologia dels segles XVII o inicis del XVIII tenim un plat amb "ala" (Fig. 20, 8) que presenta una coberta de vernís plumbífer en l'interior i exterior de color marró obscur i en el qual s'aprecien goterons de color obscur produïts amb manganès.

Pel que fa a la ceràmica comuna domèstica bescuitada, els fragments amb forma conservats ens donen una àmplia cronologia, com vores de cànters pintats amb òxid de manganès o bases també de recipients de transport o emmagatzematge.

Per últim, també hem pogut recollir un fragment de ceràmica a mà d'adscripció protohistòrica.

La construcció de l'empedrat (unitats estratigràfiques 2003, 2001, 2002, 2004) amb la preparació que forma la unitat sedimentària -unitat estratigràfica 2003- acaben per datar definitivament aquesta estratificació, d'acord a les fonts històriques. La ceràmica blava contemporània (un plat amb una banda blava difuminada; la vora acanalada d'una possible vinagrera amb coberta estannífera i un fragment informe de ceràmica policroma així ho confirmen.

Destaquem també d'aquesta unitat, diverses produccions dels segles XIV i XV, com un fragment informe de ceràmica blava de Paterna i un plat i escudella en reflex daurat. El plat és del tipus B2 (Lerma, 1992, 28) i té el reflex daurat molt deteriorat, tot i que es pot advertir les restes d'una banda

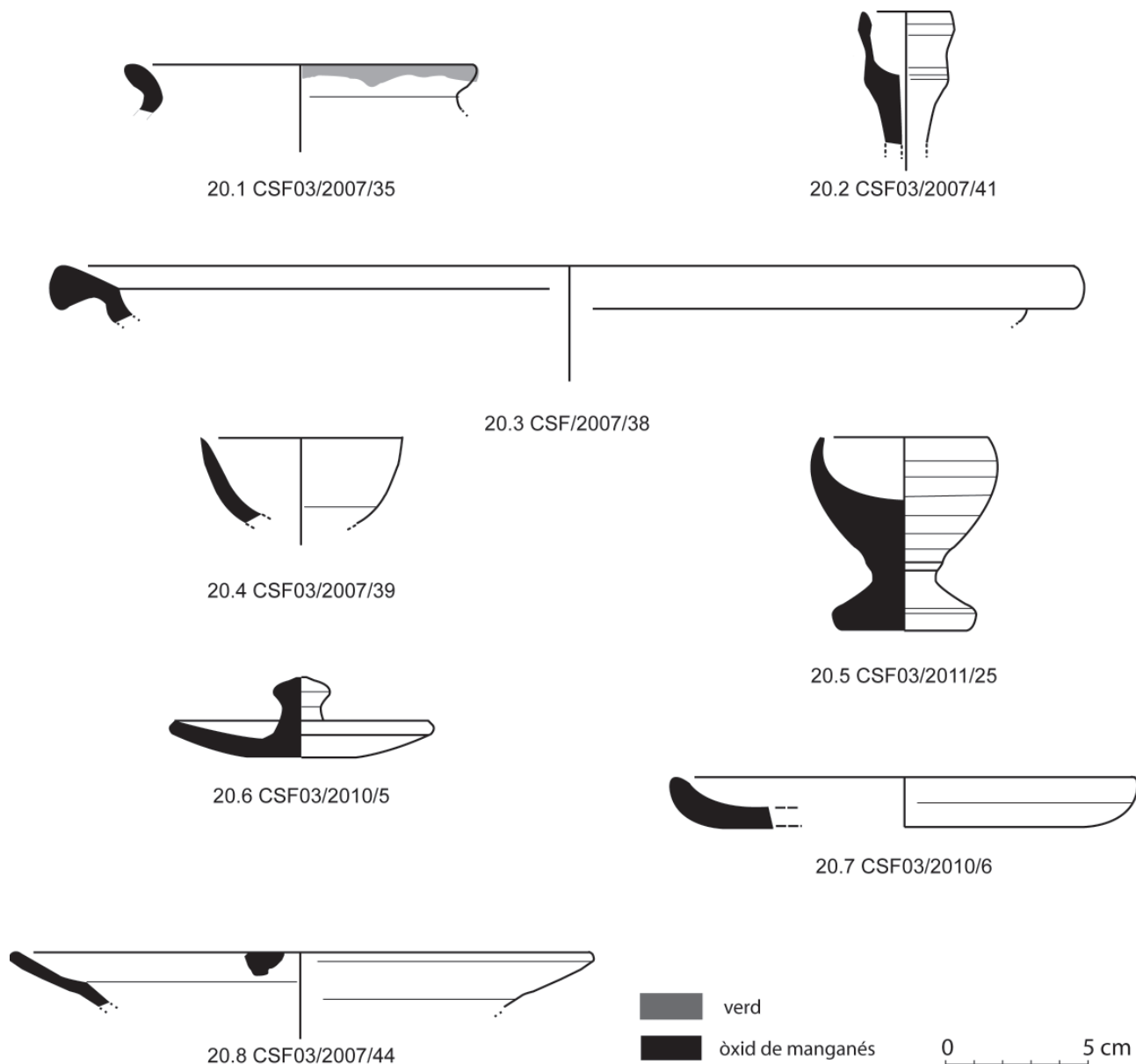

Figura 20. Cala 2; material ceràmic residual, ceràmica domèstica.

daurada a la vora (Fig. 19, 8). La escudella, de vora recta, també presenta la decoració molt malmesa (Fig. 19, 9).

D'època moderna citarem, la presència d'un fragment de plat decorat amb motius geomètrics (banda i punts en la vora).

Plenament del segle XVII, tenim dos fragments de plats en verd, blau i morat de producció aragonesa (Muel?) datades a la segona meitat del segle XVII: el primer d'ells (Fig. 19, 10) està decorat amb una organització circular (motiu vegetal a "l'ala" semblant a la sèrie catalana de la "pinça" en verd)

amb fines pinzellades en morat, a banda de dues bandes concèntriques en blau a la vora i a la unió amb la panxa (Álvaro, 1978, 149). L'altre decorat amb un tema circular geomètric; presenta una orla "d'ones" (Álvaro, 1978, 149-150).

En quant a la ceràmica domèstica, també apareixen les produccions típiques d'àmplia cronologia, com son les peces amb coberta plumbífera amb diversos colors del vidrat, des del verd fins al marró, amb pastes ataronjades o clares.

CALA 3

La tercera cala, situada en el extrem oest de "l'ambient 1" (Fig. 5. Taula 4) ens ha donat una més precisa informació sobre la trama urbana prèvia a la construcció del primer recinte militar, ja que hem documentat estructures precedents a la seva construcció: les hem anomenat "estances".

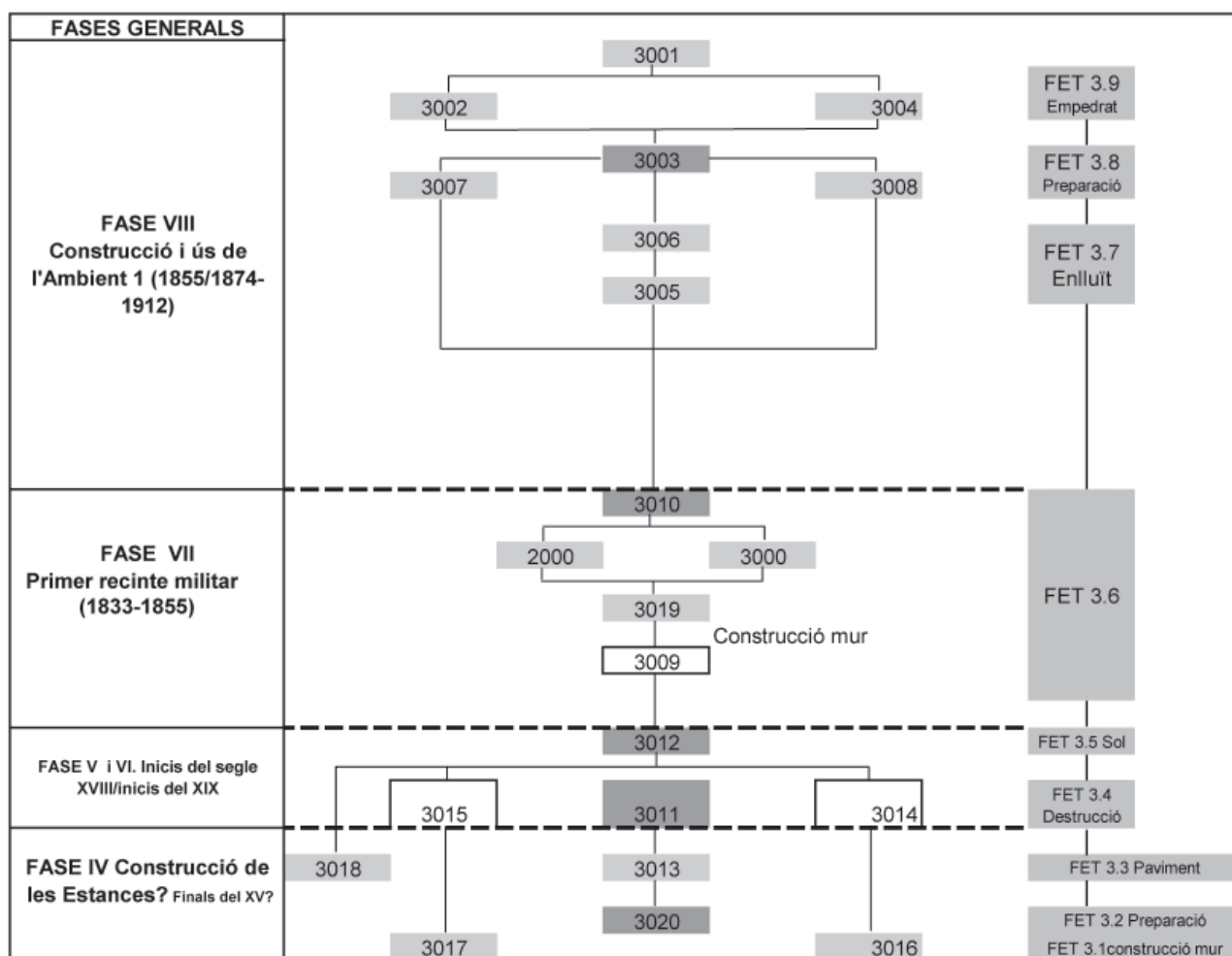
Com a mínim es podrien datar a la segona meitat del XVI amb possibilitat d'haver-se construït al llarg del XV. Una hipòtesis de treball passaria per associar aquestes "estances" a un moment en el que també es construeix la claveguera en la cala 1.

Les dimensions de la cala són de 2,40 per 2,10 metres i les "estances" s'estenen més enllà dels seus límits, ocupant-la totalment el que ha condicionat la excavació. Hem considerat més oportú que la excavació d'aquest sector es realitzés en àrea oberta en un altra fase d'intervenció. Per tant, no hem aprofundit en la estratificació, i a banda dels

nivells moderns hem documentat les estructures pertanyents a la construcció del primer recinte militar (com hem vist, àmpliament documentades en totes les cales), com per exemple la banqueteta de cimentació del mur sud, ja documentat en la cala 2 i la paret oest -unitat estratigràfica 3000- (Fig. 23) fonamentada, en part, a sobre de les estructures de les "estances".

Fase IV. Construcció de les "estances"

Correspon a les restes d'un edifici (Fig. 21. Lam. 3, 1) que ens indica diversos aspectes de la trama urbana anterior a la construcció dels recintes militars. Amb una orientació diferent, aquestes "estances", de les quals es conserva la primera filada dels seus murs, ens mostra el que podria ser l'antiga línia de carrer. Cronològicament estem situats en un moment abans del segle XVII, però sense poder documentar l'inici de la seva

Taula 4. Matriu de la cala 3

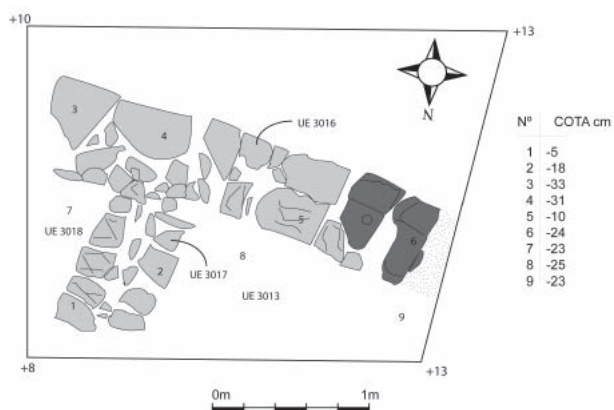

Figura 21. Cala 3. Fase IV. Construcció de les estances.

construcció i ús amb claredat: les característiques i dimensions de la cala no ens han permès arribar a les fases més antigues, ja que les estructures ocupaven la totalitat de l'espai excavat.

Ja hem esmentat més amunt, la possibilitat de la seva construcció al llarg del segle XV, o primera meitat del segle XVI, ja que els materials que contenia el seu -almenys de moment únic- paviment documentat (unitat estratigràfica 3013), ens mostra un horitzó d'aquest període que no ultrapassa la primera meitat del XVI.

Les "estances" estan compostades per una paret exterior amb direcció sudoest-nordest (unitat estratigràfica 3016) a la qual se li recolza un altre mur de les mateixes característiques de direcció noroest-surest (unitat estratigràfica 3017). Aquest últim mur delimita dos habitacions diferents. D'aquestes habitacions hem documentat els paviments de terra empiconada (unitats estratigràfiques 3018, 3013) i tan sols hem seguit la excavació en una d'elles fins que hem trobat la preparació del paviment - unitat estratigràfica 3013-, compostat d'un estrat de caràcter argilós (unitat estratigràfica 3020). Les estretes dimensions que quedaven per excavar ens van fer valorar la possibilitat de continuar la excavació en un futur, en una fase més ampla de les intervencions.

Context ceràmic i material residual

Aquestos dos nivells de circulació esmentats (unitats estratigràfiques 3018, 3013), els hem de valorar amb precaució donada la poca extensió excavada d'ambdós. Fins i tot la naturalesa dels efectes postdeposicionals ha pogut barrejar el material contingut en el seu moment de preparació amb el material residual de la última ocupació; d'aquesta forma el material contingut en la unitat estratigràfica

3013 es pot datar com a màxim al segle XV o XVI: així ho indiquen les característiques tècniques del material informe amb coberta estannífera a l'anvers i revers que és el fabricat des dels segles XIII i XIV a Paterna i Manises; a més, la ceràmica comuna, tant bescuitada o vidrada i sempre informe, no dona per delimitar una cronologia.

Cal esmentar també, la presència de diversos fragments de ceràmica grisa baixmedieval que podrien indicar una cronologia baixa d'aquest paviment (i per tant associable a la construcció de la claveguera, entre 1350 i 1450?).

La unitat estratigràfica 3018, excavada encara amb menys extensió que l'altre paviment, ha donat un material que pot ser indica el seu últim moment d'ocupació, al llarg del segle XVII, datat per la presència d'un fragment de plat amb l'orla pintada amb elements vegetals en blau cobalt.

La resta de ceràmica trobada, de funcionalitat domèstica i bescuitada o vidrada, tampoc ens dona molta informació sobre la cronologia ja que està tota molt fragmentada i es pot associar tant a un període baixmedieval com modern.

Aquestes "estances", compartimentades, estan construïdes amb pedra local, amb un lligam de fet de calç i terra; i queden amortitzades en el moment de la construcció del mur perimetral del primer recinte militar, ja que l'estructures apareixen arrasades i les seves restes serviran per anivellar el terreny. Podem pensar que es tracta d'un edifici de grans dimensions i podem veure com ocupava tot el sector oest, ultrapassant el mur perimetral oest (unitat estratigràfica 3000) de la caserna fins aproximar-se al llenç oest de muralla que baixa des del castell (Fig. 5).

Fases V i VI: destrucció de les "estances": destrucció i nivell d'amortització

Es documenta en aquesta fase la destrucció (unitats estratigràfiques 3014, 3015) dels murs -unitats estratigràfiques 3016, 3017 i l'estrat d'abandó (unitat estratigràfica 3011) del paviment 3013 (Fig. 23). Aquest nivells estan coberts per un estrat d'anivellament unitat estratigràfica 3012 (Fig. 22).

Context ceràmic i material residual

Justament l'estrat d'abandó ens dona material datat a la segona meitat del XVII com a *terminus post quem*, amb el material més modern

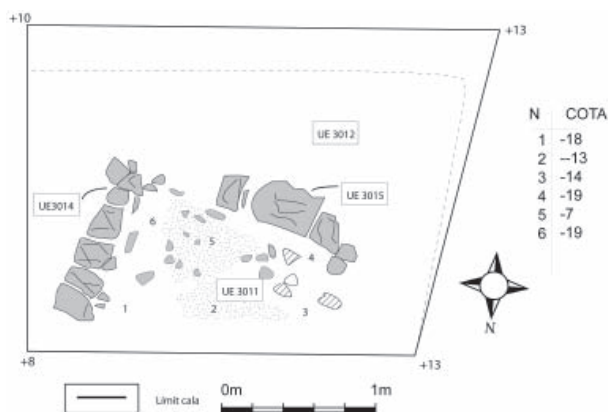

Figura 22. Cala 3. Fase V-VI. Destrucció i amortització de les estances.

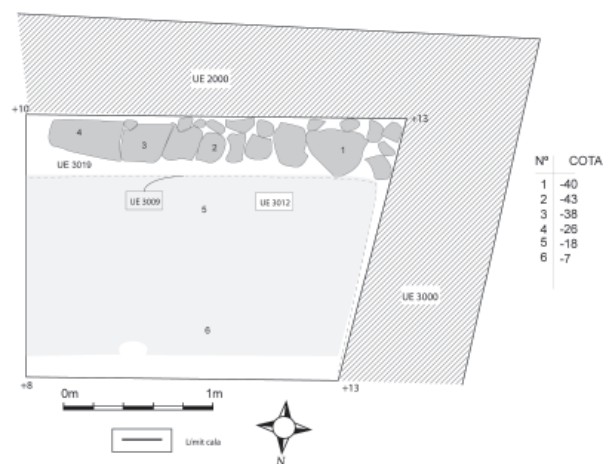

Figura 23. Cala 3. Fase VII. Construcció del primer recinte militar.

dels inicis del XVIII: la ceràmica aragonesa de la segona meitat del XVII, així ho indica amb les seves produccions de ceràmica en verd, blau i morat com el fragment de plat amb temàtica central a mode de "Creu de Malta", amb flors estilitzades o de quatre pètals vistos des de dalt -Muel?- (Álvaro, 1978, 147, 154; fig. 145).

La resta de material, molt fragmentat, ens dona també un marge cronològic que no va més enllà, segurament, del segle XVIII, amb produccions vidrades i bescuitades que poden concordar amb la proposta cronològica contemplada per nosaltres.

Els únics fragments de pisa, de caràcter residual, són un fragment informe de ceràmica blava baixmedieval, decorat amb un reticulat en la segona sanefa de la peça, i amb la vora decorada amb l'orla de "peixos" i un altre fragment de ceràmica amb coberta estannífera.

L'anivellament que cobreix el primer moment d'amortització de les estances ens col·loca directa-

ment en moments finals del XVIII com a mínim, i serà el primer estrat tallat per construir el primer recinte militar (fase VII). La ceràmica policroma ens ho indica, tot i el seu estat de fragmentació.

De la resta de ceràmica residual de la unitat estratigràfica 3012 destaquem, d'un moment immediatament anterior, les produccions en blau cobalt de procedència aragonesa i fabricades al llarg del segle XVII, o pot ser fins i tot als inicis del XVIII, decorades amb una organització circular de banda blava a la vora, a la qual s'afegeix una decoració vegetal.

De la primera meitat del XVII, més concretament, són els plats decorats amb una organització circular de banda blava a la vora, a la qual s'afegeix una decoració vegetal semblant al motiu de la "corbata" i flors carneses; també fabricades majoritàriament en Aragó -Muel?- (Benavente, 1995, 109-110; Álvaro, 1978, 145). D'un mateix moment són les produccions en verd, blau i morat, també aragoneses amb plats amb la banda blava a la vora i motius vegetals en verd (Benavente, 1995, 112-113). Les produccions de ceràmica comuna tenen les mateixes característiques que les de la unitat estratigràfica 3011, i també constatem la presència de ceràmica grisa baixmedieval.

Fase VII. Construcció del primer recinte militar: construcció dels murs perimetrals

Es clara la construcció de la trinxera de fonamentació (unitat estratigràfica 3009) que talla l'anivellament -unitat estratigràfica 3012- per construir la banquetta de fonamentació (unitat estratigràfica 3019) dels murs perimetrals (unitats estratigràfiques 2000, 3000). Aquesta construcció s'acaba amb el reble de la trinxera i l'anivellament general format per la unitat estratigràfica 3010 que cobreix la unitat estratigràfica 3019 (que no apareix dibuixada en la figura 23).

Context ceràmic i material residual

El reble de la trinxera conté materials ceràmics del segle XVII i inicis del XVIII, amb la ceràmica en blau possiblement produïda als tallers de Muel, com el fragment de base d'escudella amb pasta color groc palla i coberta en blanc estannífer a l'anvers i revers, amb la decoració on el blau és molt diluït, proper a una tonalitat grisenc (Benavente, 1995, 108).

O també, els plats amb "ala" de producció aragonesa decorats en blau cobalt en una

organització circular, on es conserva un banda blava en la vora i el que sembla ser una decoració vegetal esquematitzada, o el capoll d'alguna flor.

De igual moment, i com ja es un constant, tenim les produccions també aragoneses en verd, blau i morat, com els plats en la base plana decorats amb una organització circular al centre de la base, dividit en quatre parts mitjançant el traçat de dos diàmetres, i on al interior s'han dibuixat motius corbats esquematitzats (Álvaro, 1978, 154).

La ceràmica comuna del nivell, conté les produccions vidrades característiques d'època moderna com gibrells i olles i la bescuitada apareix pintada amb òxid de manganès.

Fase VIII. Construcció de "l'ambient 1": enlluït, preparació i empedrat

Aquesta és la última fase documentada en totes les cales i que correspon a la remodelació del primer recinte militar, convertit en quarter d'infanteria, per a edificar "l'ambient 1", construint-se un empedrat, previ enlluït de les parets (Fig. 24).

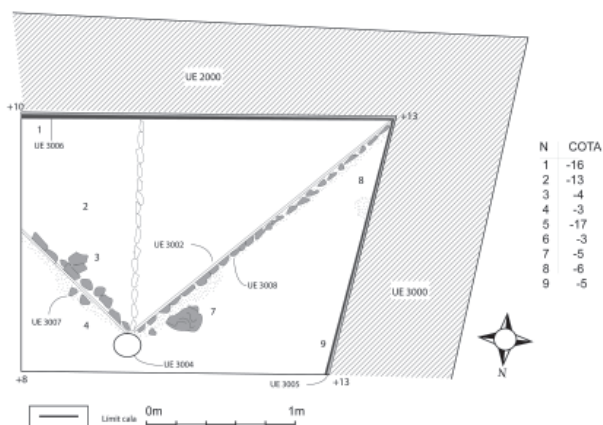

Figura 24. Cala 3. Fase VIII. Construcció de "l'ambient" 1.

Per a la construcció de l'empedrat en aquest sector, s'ha detectat un preparat amb pedres i morter (unitats estratigràfiques 3007, 3008) no documentat en les altres cales i que ajuda a col·locar les rajoles (unitat estratigràfica 3002) que delimiten les formes geomètriques on es disposa l'empedrat.

Context ceràmic i material residual

Els materials que daten aquest preparat corresponen a un moment de finals del XVIII i la primera meitat del XIX, com ho documenta la existència de formes com xicres de la sèrie en blau

cobalt de la qual conservem una vora decorada amb una doble banda circular.

La resta de material és més fàcil associar-lo a la vaixel·la en ús al llarg dels segles XVII i XVIII, com la ceràmica en blau cobalt de producció aragonesa amb la pasta groguenca i coberta estannífera a l'anvers i revers, o la ceràmica en verd, blau i morat decorada amb banda blava a la vora i motius vegetals en verd.

De la ceràmica comuna de cuina vidrada, destaquem la presència de diversos plats amb "ala" dels segles XVII i XVIII, amb coberta vidrada de color marró amb goterons d'òxid de color obscur (Fig. 25, 3), o amb la coberta vidrada de color verd obscur (Fig. 25, 2), i els gibrells o safes també d'època moderna.

Pel que fa a la ceràmica bescuitada, destaquem un fragment de base d'un recipient de transport o emmagatzematge amb pasta de color beix amb restes de goterons de vidrat marró.

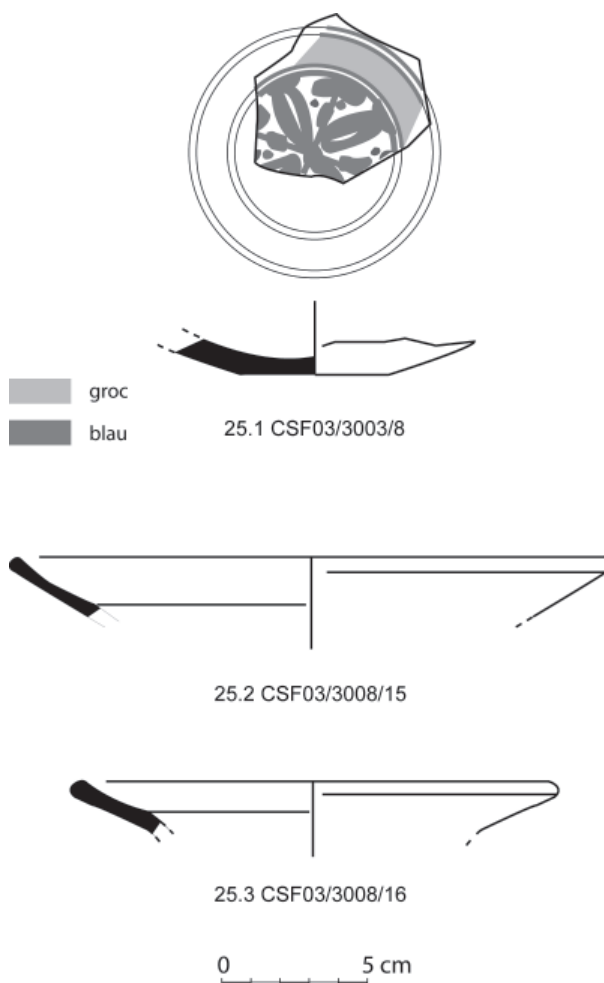

Figura 25. Cala 3. Materials de la fase VIII.

De forma residual també s'ha recuperat, fragments de plats i pitxers en blau cobalt dels segles XIV i XV i plats i escudelles en reflex daurat també baixmedievals.

Peces amb la mateixa tècnica decorativa però dels segles XVI i XVII, son dues escudelles, una amb motius difícils de determinar, però probablement de temàtica geomètrica i floral i amb l'anvers on apareixen les espirals aplatades de finals del segle XVI i segle XVII (Algarra, 1995, 10 ss.); i l'altra amb forma troncocònica amb perfil típic dels segles XVII i XVIII (Coll, 1998, fig. 8,8).

L'anivellació fina del paviment (unitat estratigràfica 3003) conté també produccions majoritàriament dels segles XVII i XVIII, sense peces datades al XIX; com la ceràmica blava de producció aragonesa del XVII: plats i escudelles decorats amb motius geomètrics com una banda blava en la vora o com el plat de base plana decorat circularment amb un motiu vegetal al centre de la peça en blau i envoltat d'una banda en groc (Fig. 25, 1) de possible producció catalana. També apareix la ceràmica en verd, blau i morat amb les mateixes formes i centres de producció que la blava, decorades amb una banda blava a la vora i motius vegetals esquematitzats en "l'ala".

La ceràmica comuna, tant vidrada com sense, conté les usuals produccions d'època moderna, com olles vidrades amb la vora "exvasada" discontinua de secció arrodonida i amb senyals de foc safes i escudelles.

Del període baixmedieval conservem les produccions en blau cobalt com la vora d'un pitxer decorat amb una organització geomètrica de banda blava en la vora i disposició dels motius en rectangles verticals al coll del pitxer; uns amb bandes diagonals i altres en espirals; d'una cronologia específica circumscrita al segle XIV, considerats com arcaics per González-Martí, (1944, fig. 213, motius). Un altre fragment de vora de plat està decorat amb banda blava i possible orla de peixos en la vora.

De la ceràmica domèstica destaquem una vora d'escudella del tipus D (Mesquida, Amigues, 1986) de vora vertical i secció arrodonida, coberta vidrada a l'interior en verd i a l'exterior amb goterons.

CONCLUSIONS. FASES GENERALS I PROPOSTA CRONOLÒGICA D'EVOLUCIÓ TOPOGRÀFICA DE "L'AMBIENT 1"

Volem avançar en aquest punt la nostra proposta cronològica exposada en la Taula 1; la

seva problemàtica i les seves limitacions: proposta cronològica basada en la estratigrafia resultant de la excavació de les tres cales, i la confrontació amb les fonts històriques de que disposem, que ens du a la problemàtica de la mateixa comparació, donant que tal sols podem llançar hipòtesis que puguen enllaçar els fets de cada una de les cales; aquestes hipòtesis es veuran limitades fins que no s'excavi tot "l'ambient" en àrea oberta.

Fins ara, i a banda del nucli monumental gòtic, no es coneixien estructures anteriors a la gran reforma que va suposar la transformació del convents en un recinte de funcionalitat militar. Filant en el temps, ni tampoc es coneix amb certesa la evolució topogràfica d'aquest sector urbà de Morella.

De "l'ambient 1", del pati d'instruccions i de l'espai fins el llenç de muralla que baixa des del castell, es desconeix la evolució urbanística, al marge d'escadusseres informacions que ens donen algunes fonts i diversos alçaments topogràfics realitzats al llarg dels segles XVIII i XIX.

Relacionar les restes trobades en les tres cales és relativament difícil, donat que la informació obtinguda és parcial, per tant, assumint aquest risc hem formulat una proposta d'evolució diacrònica que sempre serà modificable en ulteriors excavacions i que en realitat ens ha fet plantejar diferents problemàtiques respecte a la evolució urbanística d'aquesta zona i que tenen a veure amb els límits antics del convent pel costat oest i la seva evolució; es a dir, saber quina era la extensió global del convent i com modificà la seva construcció l'anterior plantejament urbanístic. Hem d'advertir que per a les dues primeres fases elaborades per nosaltres, l'alternança es pot veure alterada, ja que no sabem amb seguretat quina va abans; pel moment, ja que la inhumació ha estat datada amb alt percentatge d'exactitud, l'hem feta anar primer que no pas la construcció de "l'estructura 1", de la qual tan sols podem dir que ha estat construïda abans del 1360.

FASE I. INHUMACIÓ: CEMENTIRI?

La inhumació documentada en la cala 2 i datada entre el 1160 i el 1280, ens introdueix plenament en la qüestió dels espais sacres destinats als enterraments a les viles medievals.

El dipòsit funerari documentat per nosaltres entrà dintre del ritual habitual en les inhumacions cristianes (Ollich, 1993-1994, 280) per la qual cosa, hem descartat la possibilitat d'un origen islàmic de l'enterrament; no tant per la senzillesa del ritual, una simple fossa excavada al terreny natural, on

es recolzen les restes òssies, sense taüt ni aixovar, sinó més bé per la disposició del cos, amb el cap mirant a ponent i els peus mirant a llevant.

Aquesta disposició del cadàver en la tomba és, en principi, també és la corrent en les necròpolis cristianes, es a dir, en posició de decúbit supí, però sense els braços semiflexionats damunt la zona ventral o pectoral; o paral·lels al cos (Martín, Marcos, Misiego, Sanz, 1995-1996,143),sinó en el nostre cas sobre la zona pèlvica. La hipòtesis que mantenim passa per afirmar que aquesta inhumació pugui formar part d'un cementiri vinculat als primers anys d'existència del convent de Sant Francesc. Les característiques de la inhumació podrien correspondre a l'enterrament d'uns dels frares menors; la edat del mort, al voltant dels seixanta anys també pot ser una argumentació en aquest sentit.

Segons la nostra opinió, es tractaria d'un primitiu cementiri del convent en un moment dels inicis de l'últim quart del segle XIII, quan els espais on tradicionalment es feien els enterraments als cenobis, encara no estaven bastits (tot i que en el cas dels convents també es poden trobar inhumacions fora de la església i claustre (De Magalhaes, 2001, 150).

Un altra cosa és delimitar per a qui estava destinat aquest espai: en aquests cas per als primers frares, donat que el claustre (lloc on s'inhumaven els frares) no es va finalitzar almenys fins el 1293 i a més, hom assenyala que el primer o únic cementiri per al comú dels morellans, del segle XIII, es trobava ubicat en els terrenys al voltant del nucli primitiu de l'església arxiprestal (Alanyà, 2000, 166).

De fet, els resultats de les excavacions efectuades en el solar de l'antic Calvari han aclarit l'articulació de l'espai sepulcral depenent de la església arxiprestal (Hortelano, 1995), que a banda dels enterraments propis en l'interior del temple, contaria amb una ossera, fossat i cementiri comú als seus voltants; cosa que ja s'intuïa en les notícies que ens dona Segura y Barreda, el qual situava el clos de l'antic cementiri sota l'actual plaça de l'Arxiprestal; o amb més seguretat en els terrenys ocupats en l'actualitat per la capella de la Comunió i les ruïnes de l'església de la Santíssima Trinitat i San Antoni, del antic convent de les monges Agustines (Hortelano, 1995, 13).

Si tenim en compte la gran devoció per sant Francesc d'Assís, i pel seu l'orde, que hi professaven la gent de Morella i les seves aldees, com a demostrat Alanyà amb la documentació aportada en recents publicacions, no es d'estranyar que molta d'aquesta població volgués enterrar-se

en les seves dependències; i més concretament, en alguns d'aquets documents es cita la voluntat d'enterrar-se al cementiri de Sant Francesc, així deixa constància Nicolau del Pi al 1325 "*Et eligo sepulturam corporis mei facere in cimitero beati Francisci Morelle.*" (citat per Alanyà, 2000, 199).

Les notícies documentals ens parlen dels diferents tipus d'enterraments que es feien al convent ja al segle XIV. En principi, el claustre estava destinat per als frares però també veiem com s'inhumaven diversos personatges de rellevància de la vida civil morellana (Alanyà, 2000, 206), membres de les diferents famílies benefactores que o bé tenien el privilegi d'enterrar els seus membres en les capelles de la església, o bé o podien fer-ho al mateix claustre, com es documenta en un protocol notarial del 23 de desembre de 1348 quan Guiamona, viuda de Pedro Brusca demana que sigui soterrada en l'església de Sant Francesc, en la sepultura que té son pare *in claustra*; es justament aquest any, al 1348, quan la pesta negra feia estralls entre la població dels Ports, del que més informació documental disposem: així el 9 d'agost de 1348 en Bernat Dosa mana que sigui enterrat en l'església de Santa Maria, però si no pot ser en aquesta església que ho facin en el cementiri de San Francesc, *In prima clausura*; on ja està enterrada la seva germana (Grau, 1970, 157); de igual forma procedeix al 12 d'agost, Juan Rovira, que si no pot ser enterrat en la capella que fundà a Santa Maria, demana que si faci, en segona opció en la *claustra prima* de Sant Francesc (Grau, 1970, 159). Més notícies documentals i epigràfiques sobre els enterraments a Sant Francesc les recullen Milián (1958) i Alanyà (2000, 211).

Com entendre doncs, la presencia d'una inhumació fora d'aquests espais que es definiran al convent en una data que no supera el 1280? No es tractaria de la inhumació d'un malalt de pesta o altre tipus d'epidèmies, doncs hagués estat soterrat fora de la vila (Alanyà, 2000, 165); sinó mes bé seria el primer terreny clos destinat per a l'enterrament dels menorets en el moment que el solar on es construïa el cenobi estava convertit en una gran àrea de treball.

FASE II. CONSTRUCCIÓ I ÚS DE "L'ESTRUCTURA 1"

El valorar adequadament l'aspecte funcional i cronològic d'aquests dos murs de maçoneria apareguts en la cala, és fonamental per a establir les connexions temporals amb els altres fets aparegut en les demes cales: és difícil precisar la data de la construcció en l'estat actual de les nostres excavacions, tan sols podem afirmar que la seva construcció té un *terminus ante quem* de 1360

(*vid. supra*). S'obrin diverses hipòtesis en quant a l'origen d'ambdós murs i per tant podria canviar el número de fase en posteriors excavacions:

- si aquesta àrea fos un cementiri provisional fins que no acabessin les obres del convent, el mateix espai tindria que estar envoltat d'una tanca al menys; formant un terreny clos: aquest podria ser l'origen d'aquests murs. Però la envergadura d'aquests no fan pensar en unes obres provisionals per tancar un espai.

- un altra possibilitat passaria per considerar-lo com a fàbrica originària de les aules monacals al voltant del claustre i per tant, pensar que les profundes transformacions que va sofrir aquest convent quant passa a convertir-se en un àrea d'estricta funcionalitat militar podria haver modificat el traçat originari, del qual podria formar part aquests dos murs documentats per nosaltres. En aquest cas és difícil explicar la costa empedrada que segurament es posterior al projecte originari de "l'estructura 1", que com hem vist, es modificada rebaixant el mur paral·lel al carrer de Sant Francesc.

Una tercera possibilitat que nosaltres creiem més plausible, passaria per assigna-les una cronologia i funcionalitat anterior a la construcció del convent. Tècnicament podrien formar part de l'entramat urbà d'època islàmica; si no és muralla (ja que és poca l'amplària dels murs) sí podria formar part d'alguna estructura associada a ella i aquest tipus de maçoneria podria formar part d'un sòcol amb alçat de terra i calç de color ataronjat, com el que forma el lligam d'aquest murs i com el format per l'estrat -unitat estratigràfica 2015- de la cala 2, que podrien ser les restes d'aquest alçat de la tàpia.

En aquest punt, també se'ns fa difícil valorar la costa empedrada que apareix en la cala 1 i que fins que no s'excavi en extensió no es podrà afinar amb la seva cronologia: en un primer lloc es va pensar que podria ser l'accés assenyalat al plànol del quarter del 1855 alçat pel cos d'enginyers de l'exèrcit, però la construcció d'una claveguera que oblitera aquesta costa i que es construeix en un moment que pot anar de mitjans del XIV fins mitjans del XV ens fa col·locar-la estratigràficament en un moment temporal anterior (*vid. supra*). No tenim les relacions físiques entre l'empedrat i els murs de "l'estructura 1" al no haver desmuntat la claveguera que cobria ambdós, i tan sols podem hipotetitzar una relació de posterioritat a la vista de la modificació que rep el mur -unitat estratigràfica 1016- de "l'estructura 1", que es rebaixat per un motiu que pel moment desconeixem, però que podria ser la construcció d'aquesta costa empedrada en un context en el que s'inicien les obres del convent.

La hipòtesi que mantenim ací es que aquesta costa empedrada, que obliga a modificar "l'estructura 1", més antiga i de possible origen islàmic, estigui connectada amb les obres del convent; formant un accés per l'acopi del material de construcció.

FASES III I IV. AMORTITZACIÓ DE "L'ESTRUCTURA 1" I L'EMPEDRAT. CONSTRUCCIÓ I ÚS DE LA CLAVEGUERA I DE LES "ESTANCES"

El període que va de mitjans del XIV fins mitjans del XV és un temps d'intensa activitat constructora en Morella i també al convent; temps en el qual es construeix la major part del complex. L'ambient que estudiem nosaltres també es veu afectat per la disposició final de les estructures relacionades amb les obres.

El possible espai destinat als primers enterraments perd la seva funció; al igual que "l'estructura 1" i l'empedrat; ja un dels murs de "l'estructura 1", està cobert per un estrat que filant prim es pot datar entre 1320-1360 pel context ceràmic (unitat estratigràfica 1019); el nivell que cobreix aquest es pot datar també fins mitjans del segle XV, encara que possiblement es realitzaren les obres de reforma en aquest sector al llarg de la segona dècada del XV, quant es continua obrant en la galeria i aula sud del claustre. Aquestes obres obliguen a construir una claveguera, possiblement per donar eixida a les aigües residuals del refectori i cuines. Quin és l'aspecte de la resta de l'ambient al llarg d'aquest segle XV? Com hem dit, el primitiu recinte d'enterraments deixa d'utilitzar-se però la memòria del lloc continua i no es construeix res al damunt; romandria com un gran espai obert.

Fruït del nostre treball, també podem hipotetitzar que mes a l'oest de la claveguera i inhumació, en el lloc on hem fet la tercera cala, s'alçarien una sèrie d'edificacions.

Hem pogut documentar la existència d'un edifici construït amb maçoneria. En rigor tan sols podem afirmar que son testimoni d'unes "estances" que, possiblement, siguin el que apareixen en diversos gravats de la època de la Guerra de Successió que ja han estat publicats per Salvador (1996-1997). En ells, i no sense dificultat, s'aprecia la existència de diverses construccions que no estan unides al convent i que podrien ser edificis associats a les activitats del franciscans. No hem trobat notícies escrites sobre aquests edificis, però tot fa pensar en un ús exclusiu del frares, ja que en tota aquesta àrea delimitada pel carrer de l'Hospital no pareix probable la existència d'espais del comú o de subjectes privats.

Exemple d'aquests edificis seria el que hem anomenat "estances", ja que el material que contenia un dels paviments de les dos "estances" documentades, ens dona una cronologia del segle XV o inicis del XVI; però ho hem d'acollir en reserves, donat la poca extensió d'estrat excavat. Aquest edifici ens ha mostrat com el carrer que limita al sud tot el complex, tenia una orientació diferent a l'actual, i que abans de la construcció del quarter d'infanteria, aquest espai contava amb algunes construccions de certa entitat, de les quals, malauradament no tenim constància documental.

FASE V. AMORTITZACIÓ DE LA CLAVEGUERA I DE LES "ESTANCES"

El que sí tenim ben documentat es que aquesta fisonomia de l'ambient perdura fins els inicis del segle XVIII; tan el nivell d'obstrucció de la claveguera com l'amortització de les "estances", ens dona un material ceràmic datable a la primera meitat del XVIII; al igual que el nivell estratigràfic aportat en la zona de la inhumació. Nosaltres creiem que la cronologia d'aquestes amortitzacions ens la donen els esdeveniments bèl·lics que va patir aquesta zona en la Guerra de Successió entre 1705 i 1712; i més concretament en el setge que després de la Batalla d'Almansa, els partidaris de Felip V van dur a terme per recuperar la plaça, van tindre terribles conseqüències per a les edificacions d'aquests sector de la fortalesa morellana que va del Portal dels Estudis fins la torre de Sant Francesc (Salvador, 1996-1997, 674; 2001, 386). Fruit d'aquestes destrosses les "estances" son completament destruïdes, i probablement, la claveguera deixa de funcionar: "l'ambient" s'omplirà d'enderrocs i runa.

FASE VI. SENSE ACTIVITAT CONSTRUCTIVA

El període que va de la finalització de la Guerra de Successió fins la primera ocupació del convent per les tropes franceses en la Guerra de la Independència, ens deixa un panorama estable en aquest "ambient"; probablement encara romandria sense murs que l'acotessin, dibuixant-se un espai obert en el que més endavant seria el pati d'instruccions fins els murs de les cuines-refectori i aules monacals. La muralla continuaria lliure d'edificacions i aquest gran espai seria utilitzat pels propis membres de la comunitat per a les seves activitats. Els inicis de les confrontacions civils del segle XIX encetaran un període de profundes transformacions per a tot el convent.

FASE VII. CONSTRUCCIÓ DEL PRIMER RECINTE MILITAR. DE L'ESPAI RELIGIÓS A L'ESPAI MILITAR: ELS INICIS DEL SEGLE XIX

El pas de l'espai conventual a l'espai militar està immers en els esdeveniments polítics i bèl·lics ocorreguts a Morella des de l'inici del segle XIX i que es resumeixen en la Guerra de la Independència i les Guerres Carlines.

Al llarg de la primera meitat del segle XIX, la plasmació urbana de la societat medieval que representa el castell (poder polític) i, als seus peus, el cinturó de construccions eclesiàstiques (poder religiós) formant un línia clarament diferenciada de la resta de la població, es transforma radicalment per causes que tenen a veure amb l'interès estratègic que assoleix aquest conjunt arquitectònic (Là. 3, 2) Els esdeveniments polítics a l'Estat Espanyol amb les seves conseqüències bèl·liques tenen un ressò clar en una vila com és la de Morella, situada estratègicament en la confluència de les terres d'Aragó, Catalunya i València. Aquesta situació es similar a les de moltes viles que en els territoris valencians i catalans segueixen les mateixes transformacions topogràfiques, com per exemple la vila de Puigcerdà (Boson, Denjean, Mercadal, *et alii*, 1995).

El que sí podem dir és que la reconversió de l'espai per a usos militars abraça tot l'àrea compresa entre el convent de les Agustines, passant pel convent de Sant Francesc, fins arribar a la muralla oest que baixa del castell.

El definitiu abandonament de l'àrea conventual a les acaballes de la Primera Guerra Carlina, serà el pas definitiu per a que tota l'àrea que compren el complex dels convents dels Franciscans i les Agustines es transformi en un ampli recinte militar.

En un primer moment, com hem vist ja al segle XVIII en la Guerra de Successió, el castell va tenir un especial protagonisme en els enfrontaments dels dos pretendents a la Corona. En la Guerra de la Independència, l'exèrcit francès també va ocupar la plaça, i destacarem pel que fa a l'àrea que estudiem que se'n adonen ràpidament de la importància estratègica, dins dels murs de la vila, dels convents de Sant Francesc i les Agustines. La necessitat de poder establir una línia de defensa entre els soldats i la població, ja va fer que els francesos es feren forts en els dos convents; aquests van estar ocupats pels francesos en les seves estades intermitents a Morella, no sense escàndol per als morellans, que veuen com es profanen els convents religiosos, i s'utilitzen, com narra Segura y Barreda, algunes capelles de

l'església de Sant Francesc com a quadres per als animals (Segura y Barreda, 1868, 114-116). Al 1813, quan els francesos deixen Morella, l'església de les Agustines està pràcticament enderrocada amb el convent desocupat (1809).

El convent de Sant Francesc mantindrà la congregació, però amb greus desperfectes en les seves construccions, ja que, a partir d'aleshores i en les futures batalles serà una zona clau per a les bateries que assetjaran Morella des del Carraixet.

Una segona fase d'implicacions arquitectòniques i estructurals, es pot situar inicialment en els enfrontaments entre el bàndol isabelí i els carlistes, que tindran, a banda de la seva dimensió humana, diverses conseqüències a nivell urbanístic en l'espai religiós que conformaven els convents i l'arxiprestal al llarg del carrer de l'Hospital; espai que des d'aleshores s'unirà definitivament a l'espai militar per excel·lència de la vila, que era el castell.

Durant la Guerra del Set Anys, bona part de la defensa també es plantejà cara a la població. L'exèrcit isabelí, probablement, no refiant-se de les inclinacions polítiques dels ciutadans de Morella va fer construir, cap al 1834, el mur amb troneres de sardinell que va des de la muralla est (pràcticament des de l'anomenada Porta Ferrissa) fins al límit entre el convent de Sant Francesc i el de les Agustines. Probablement en l'àrea on hem actuat nosaltres també es donarien alguns canvis, però no els hem pogut confirmar; segons Salvador l'àrea posterior del convent encara estava sota la possessió i ús de la comunitat de frares; fent-se l'accés al castell encara per la placeta que separava els dos convents i per la rampa empedrada (Salvador, 1996-1997, 691).

Per tant, pensem que serà a partir de la ocupació efectiva de la vila per el bàndol carlí, en 1838, quan s'inicia el canvi radical de la nostra àrea d'estudi. Segons en Segura y Barreda, des d'aleshores el que no està destruït és ocupat per la tropa. Quin és l'abast d'aquesta destrucció?, és possible pensar que el convent ja fora caserna? Ens fem aquestes preguntes per que hi ha una certa discrepància en la data d'abandonament del convent per part de la comunitat eclesiàstica: algunes fonts esmenten que en el convent es manté la comunitat fins el 1840 (Segura y Barreda), mentre que altres afirmen que es a partir de 1838 (Salvador) quan els franciscans abandonen definitivament el seu convent, establint-se a Castelló.

El que sí es cert, es que al 1839 es reforça la façana del convent (Salvador, 1996-1997, 692), construint-se mes avançadament, a les arcades que donaven al carrer de l'Hospital, el pany que veiem en l'actualitat, i que segurament farien arribar

fins el tram de muralla que baixa des de la mateixa torre de Sant Francesc.

Aquesta suposició es veu confirmada ja en 1840, quant les tropes d'Espartero entren en la vila, per l'alçament d'un plànol que mostra l'estat de la vila després de l'important bombardeig, i ens mostra com des de l'atri de l'església i al llarg de tot el carrer de l'Hospital fins pràcticament arribar a la muralla oest, s'alça un mur, que bàsicament és el que es conserva en l'actualitat, i que, continuant paral·lel a la muralla, delinea un espai tancat al nord pel refectori i cuines del convent i a l'est pel claustre i aules monacals; és el que es convertirà en pati d'instrucció.

A aquesta reforma associem en la nostra excavació les diferents trinxeres de cimentació dels murs -unitats estratigràfiques 2000, 3000; murs que formaran el gran pati, sense pavimentar i amb pis de terra i que ja es clarament d'ús militar. El mateix Segura y Barreda (1868, 114-116) afirma pel que fa a la ocupació del convent pels carlistes "... *aprovecharon una tercera parte para la maestranza, talleres y hornos de fundición*".

La fi de la Guerra Carlista suposa per al conjunt de l'estat la fi de la penúltima crisi provocada per les pervivències de l'Antic Règim; la revolució burgesa i les forces alliberadores del liberalisme polític i econòmic formaran les bases per al nou estat contemporani en un procés que ja no té marxa enrere; es consolida la base del nou Estat, no sense crisis puntuals. L'exèrcit també ix reforçat, i els nous aires també arriben a l'estament militar i la seva organització, que, com no, canviarà les coses també en Morella, com ho relata anecdòticament Segura y Barreda: "*Concluida la guerra, conociendo las autoridades militar y política los perjuicios que ocasionaba á la población el estar la tropa alojada en casas de los particulares, no sólo por los gastos e incomodidades, si que también porque la mucha familiaridad con los vecinos relajaba la moral y la disciplina, y temerosos no se encendiera de nuevo el fuego de la guerra civil, que de vez en cuando levantaba alguna llamarada, concibieron el pensamiento de utilizar el convento de Franciscanos para acuartelar la tropa, y de hecho en 1843 pudo estar la guarnición reunida en el cuartel de S. Francisco, que des de entonces ocupan las tropas.*" (Segura y Barreda, 1868, 114-116).

FASE VIII. EL QUARTER D'INFANTERIA I CAVALLERIA DE MORELLA. CONSTRUCCIÓ I ÚS DE "L'AMBIENT 1"

La definitiva ocupació pels contingents militars dels convents morellans, dona pas a una etapa

que, a nivell constructiu, ha estat documentada àmpliament per les nostres excavacions.

Aquest període va del 1840 fins aproximadament el primer decenni del segle XX, quan les tropes abandonen les instal·lacions. Sota Isabel II es reorganitza l'exèrcit, creant-ne una altra vegada les *Capitanías Generales*, fins catorze; la número 4, de València reunia les províncies civils de València, Castelló, Alacant, Albacete i Murcia (Pardo, 2001, 459); per decret de 1847, i desenvolupat a partir de 1849 (Pardo, 2001, 460) i fruit dels freqüents avalots en aquestes terres que es repartien entre Castelló, Terol i Tarragona, s'amplia la *Capitanía militar de Valencia* per a controlar aquestos territoris que estaven repartits abans entre tres Capitanies diferents: es crea la *Gobernación militar de Morella* i de forma efectiva, la *Comandancia General del Maestrazgo* (Salvador, 1996-1997, 694) dins de la *Capitanía Militar de Valencia*, que veu ampliat els territoris sobre els que té autoritat militar al menys fins el 1871, quan se reincorporen a les seves respectives regions les zones de Terol i de Saragossa (la de Tarragona, al sud del riu Ebre) queden inscrites encara a la *Capitanía de Valencia* (Pardo, 2001, 460).

Fruit probablement de la creació d'aquesta comandància, es projecten unes obres que modificaran la fisonomia de la caserna com estava, almenys, des de 1840; tal i com ho veiem en un plànol alçat pel cos d'enginyers de l'exèrcit al 1855 i que encara resta inèdit.

Amb una data incerta, però posterior al 1855, una sèrie successiva de reformes van configurant l'espai fins adquirir l'estat que coneixem en l'actualitat. Aquesta última fase, de la qual, per fotografies podem apreciar que esta feta abans del 1874, consisteix en la construcció de "l'ambient 1" on hem treballat nosaltres; delimitat al nord, el que coneixerem com a "pati d'instrucció", amb diversos magatzems i el nou edifici al sud, i destinat a dormitoris de la tropa. Probablement aquestes obres estarien lligades a la dissolució de la *Comandancia General del Maestrazgo*, i la creació de la nova *Província Militar de Castelló* amb capital a Morella (Salvador, 1996-1997, 696).

Aquest nou edifici ("ambient 1"), amb una planta baixa amb un paviment empedrat, i un pis superior amb teulada a dos aigües (Figs. 4, 5) configurarà tot el límit del quarter militar pel carrer de l'Hospital, inutilitzant les entrades existents i establint una nova orientació a tota aquesta àrea a l'oest del claustre del convent. Aquest estat es manté fins que cap als voltants de 1910 s'abandona el quarter o caserna.

Des d'aleshores ençà, el procés de degradació de les estructures es general i s'accelera una vegada Morella va perdre la importància estratègica i militar que havia tingut en els temps passats.

BIBLIOGRAFIA

- AA.VV. (1985): *La província de Castellón de la Plana. Tierras y gentes*. Caja de Ahorros y Monte de Piedad de Castellón, 450 pp. Castellón de la Plana.
- AA.VV. (1986): *Sistematización de la loza gótico-mudéjar de paterna/Manises*. La ceramica medievale nel mediterraneo occidentale. Atti del III Congreso Internazionale (Siena, 1984) pp. 183-202. Edizioni all'insegna del giglio, Firenze.
- AA.VV. (1994): *Hallazgos arqueológicos en el Palau de les Corts*. Corts Valencianes, València.
- AA.VV. (1997): *València-Flandes. Ceràmica medieval*. Generalitat Valenciana. Catàleg de la exposició feta a Bruges del 14 d'abril al 18 de maig de 1997. València.
- AA.VV. (1999): *Sicilia y la Corona de Aragón. Rutas mediterráneas de la cerámica*. Generalitat Valenciana. Catàleg de la exposició a Xàtiva. Museu de l'Almodí del 4 de març al 5 d'Abril de 1999. València.
- AA.VV. (2002): *...operis terre turolii. La ceràmica bajomedieval en Teruel*. Museo de Teruel, Teruel.
- AA.VV. (2004): *Estudio geotécnico para la redacción del proyecto de ejecución del parador nacional de turismo de Morella. Convent de Sant Francesc (Castellón)*. Comaypa S.A. Informe nº 200210990. Diputació Provincial de Castelló. (Inèdit).
- AA.VV. (2005): *Husun. Revista del Castillo de Morella*, 1. Diputació, 116 pp. Castelló de la Plana.
- AA.VV. (2006): *Husun. Revista del Castillo de Morella*, 2. Diputació, 120 pp. Castelló de la Plana.
- ADSERIAS, M., CARBONELL, M. C. (2003): *El claustre de Sant Francesc de Montblanc*. Actes del II Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya (Sant Cugat del Vallés, 2002), pp. 159-163. Associació catalana per al recerca en arqueologia medieval, Barcelona.
- AGUSTÍ, B., CALDERONI, G. (2004): *Estudi antropològic i del C-14 de la UE 2018, Convent de Sant Francesc (Morella, Castelló)*. Arqueocat. Arqueologia i Patrimoni. Igualada (inèdit).

- AGUSTÍ, B., CALDERONI, G. (2005): *Estudi antropològic i del C-14 de la UE 2018, Convent de Sant Francesc (Morella, Castelló)*. Hisun, 1. Diputació de Castelló, Castelló de la Plana.
- ALGARRA, V. (1995): *Introducción a las producciones cerámicas post-medievales. Siglos XVI-XVIII*. Comisión de Arqueología. Colegio de Doctores y Licenciados en Filosofía y Letras y Ciencias de Valencia y Castellón.
- ALANYÀ, J. (2000): *Urbanisme i vida a la Morella medieval. Segles XIII-XV*. Ajuntament de Morella; Amics de Morella i Comarca, 529 pp. Morella.
- ÁLVARO, M. A. (1978): *Cerámica aragonesa decorada. Desde la expulsión de los moriscos a la extinción de los alfares (siglos XVII-fines XIX/com. XX)*. Libros Pórtico. Zaragoza.
- ÁLVARO, M. A. (1987): *La cerámica de Teruel*. Cartillas Turolenses, 8. Instituto de Estudios Turolenses. Diputación Provincial. Teruel.
- ÁLVARO, M.A. (1995): *La cerámica decorada del castillo de Alcañiz*. A BENAVENTE, J.A. (dir.). *El Castillo de Alcañiz*. Al-Qannis; Taller de Arqueología de Alcañiz, 3, 4, pág. 108. Diputación. Teruel.
- AMIGUES, F. (1986): *Premiers approches de la ceramique commune des ateliers de paterna (Valencia): "l'obra aspra" XIV-XVe*. Melanges de la Casa Velazquez, XXII, pp. 27-64. Madrid.
- AMIGUES, F. (1995): *La cerámica valenciana: sus técnicas de fabricación*. A GERRARD, GUTIERREZ, VINCE (eds.). *Cerámica medieval española en España y en las Islas Británicas*. BAR International Series, 610, pp. 129-139. Oxford.
- AMIGUES, F., MESQUIDA, M. (1987): *Un horno medieval de cerámica. "El testar del Moli"*. Paterna (Valencia). Publications de la Casa Velazquez, Série Etudes et Documents, IV. Madrid.
- ANDRÍO, G., MARTÍN, E. DU SOUICH, P. (1996): *La necrópolis medieval del Monasterio de San Millán de la Cogolla de Suso (La Rioja)*. Berceo, 130, pp.49-106. Instituto de Estudios Riojanos. Logroño.
- AZUAR, R. (1989): *Denia islámica. Arqueología y poblamiento*. Instituto de Cultura "Juan Gil-Albert". Diputación Provincial. Alicante.
- BARRACHINA, A. (2000): *Estudio de los materiales procedentes de la excavación de la calle Papa Luna, Segorbe. Alto Palancia. Castellón*. (Treball d'investigació inèdit).
- BARRACHINA, A. (2005a): *Informe-Memòria final intervenció a la Torre i Porta del Pantó de les Muralles de Morella, Expedient 2005/0083-Cs*. (Memòria inèdita).
- BARRACHINA, A. (2005b): *Torre i Porta del Pantó. Breu avanç dels resultats de l'excavació*. Hisun, 1, pp. 31-39. Diputació. Castelló de la Plana.
- BENAVENTE, J.A. (1995): *El castillo de Alcañiz*. Al-Qannis. Taller de arqueología de alcañiz, 3-4. Instituto de Estudios Turolenses, Diputación. Teruel.
- BESER, M. (2000): *Orígens del feudalisme a la comarca dels Ports*. Actes de la XLAssemblea Intercomarcal d'Estudiosos (Morella, 1996), pp. 81-93. Diputació. Castelló de la Plana.
- BETÍ, M. (1922): *San Vicente en Morella*. Butlletí de la Societat Castellonenca de Cultura, XXIV, pp. 113-122, Castelló de la Plana.
- BOSOM, S., DENJEAN, C., MERCADAL, O., SUBIRANAS, C. (1995): *El call jueu i el convent de Sant Francesc de Puigcerdà (Cerdanya): recerca documental i arqueològica*. Tribuna d'Arqueologia. 1993-1994, pp. 135-152. Generalitat de Catalunya. Barcelona.
- CARANDINI, A. (1997): *Historias en la tierra. Manual de excavación arqueológica*. Crítica, 285 pp. Barcelona.
- CHABRET, A. (1888): *Sagunto. Su historia y sus monumentos*, tomo II. Barcelona. (Edició facsímil de 2002, Bancaixa).
- COLL, J. (1988): *Les importacions de ceràmiques valencianes (segles XVI-XIX). Produccions i cronologia de la pisa i ceràmica comuna*. Monografies d'arqueologia medieval i postmedieval, 4, pp. 205-223.
- DE ANTONIO, J. M. (2006): *Estudio histórico y arqueológico de las murallas de Morella*. Hisun, 2, pp. 22-42. Diputació. Castelló de la Plana.
- DE MAGALHAES, M. M. B. (2001): *"Memórias sepulcrais" do Convento de S. Francisco de Santarém*. Revista Portuguesa de Arqueologia, 4,1, pp 145-185. Instituto Português de Arqueologia, Lisboa.
- DÍES, E. (s/a): *Estudio arqueológico de estructuras: léxico y metodología*. Cursos de Formación complementaria en Arqueología de Campo.
- FALOMIR, F. (2002-2003): *Intervenció arqueològica al convent de Sant Francesc de Morella. Un avanç dels resultats*. Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló, 23, 301-304. SIAP. Diputació. Castelló de la Plana.
- FALOMIR, F. (2005): *Intervenció arqueològica al convent de Sant Francesc*. Hisun, 1, 42-47. Diputació. Castelló de la Plana.

- FALOMIR, F. (2006): *Memòria científica de la intervenció arqueològica al convent de Sant Francesc de Morella. Continuació de les excavacions en les dependències annexes al sud del Pati d'Instruccions* (Inèdit. Expedient 2003/0860-Cs).
- FULLANA, M. (1974): *Diccionari de l'Art i dels oficis de la construcció*. Editorial Moll. Mallorca
- GINÉ, A. M. (1989): *Establiments Franciscans a Catalunya. Arquitectura Franciscana*. Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia, 10, 125-143. Universitat de Barcelona. Barcelona.
- GONZALEZ-MARTÍ (1944): *Cerámica del Levante Español. Siglos Medievales. Loza*. Labor. Barcelona.
- GRAU, M. (1970): *La Peste Negra en Morella*. Butlletí de la Societat Castellonenca de Cultura, XLVI, I, pp. 149-160, Castelló de la Plana.
- GRAU, M. (1986): *Els monuments gòtics civils al Port de Morella*. València.
- HORTELANO, I. (1995): *Memoria de las excavaciones arqueológicas de salvamento en el solar "Antiguo Calvario" de Morella (Els Ports)* (Memòria inèdita dipositada a la DGPA de la Generalitat Valenciana).
- LERMA, J. V. (1992): *La loza gòtico-mudejar en la ciudad de Valencia*. Monografías del Museo Nacional de Cerámica y de las Artes Suntuarias "Gonzalez Martí", 1. Ministerio de Cultura. Madrid.
- LERMA, J., MARTÍ, J., PASCUAL, J., PAZ, M., ESCRIBÀ, F., MESQUIDA, M. (1986): *Sistematización de la loza gòtico-mudéjar de Paterna/Manises*. A AA.VV. *La cerámica medieval nel mediterraneo occidentale*. Atti del III Congresso Internazionale (Siena, 1984). Edizione all'insegna del Giglio, pp. 183-204. Firenze.
- MADOZ, P. (1987): *Diccionario geográfico-estadístico-histórico de Alicante, Castellón y Valencia*, tomo II. Edicions Alfons el Magnànim, València. (Edició facsímil de les veus referides al País Valencià del Diccionario Geográfico-Estadístico-Histórico de España y sus posesiones en Ultramar, Madrid-1845-1850)
- MARTÍ, J., PASCUAL, J. (1995): *Tradición e innovación en el repertorio formal de la cerámica valenciana bajomedieval*. A GERRARD, GUTIERREZ, VINCE (eds.). *Cerámica Medieval Española en España y en las Islas Británicas*. BAR International Series, 610, pp. 159-175. Oxford.
- MARTÍ, J., PASCUAL, J., ROCA, L. (-): Entre el "know how" y el mercado. El horizonte cerámico de la colonización feudal en el territorio valenciano. *Actas de La cerámica medieval en espacios urbanos y rurales en el mediterráneo occidental* (Ceuta, 2004). (En prensa).
- MARTÍN, M. A., MARCOS, G. J., MISIEGO, J. C., SANZ, F. J. (1999): *La necrópolis plenomedieval de Valdehorcajo, en Cantiveros (Ávila)*. Nvmantia. Arqueología en Castilla y León, 7, 1995-1996, pp. 139-148. Junta de Castilla y León, Valladolid.
- MARTINEZ, B. (1980): *Temas figurados en las lozas doradas levantinas*. A Actes des Colloques internationaux CNRS, 584. (Valbonne, 1978). *La ceramique médiévale en méditerranée occidentale X^e-XVe siècles*, pp. 375-383. Paris.
- MARCET, R., LLONGERAS, M. (1982): *Assaig d'una terminologia de la ceràmica antiga en català. Traducció al català de les llistes tipològiques de F. Bordes, de D. De Sonneville-Bordes i J. Perrot, i de G. Laplace*. Quaderns de Treball, 5. Universitat Autònoma. Barcelona.
- MATEU, J., MATEU M. D. (2000): *Morella y su referencia documental en "Colectánea Paleográfica de la Corona de Aragón"*. Actes de la XL Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos. (Morella, 1996), pp. 315-325. Diputació. Castelló de la Plana.
- MESQUIDA, M., AMIGUES, F. (1986): *Hallazgo de un «pozo» de cerámica en el casco antiguo de Paterna*. En Actas del I Congreso de Arqueología Medieval Española, tomo V. Cristiano (Huesca, 1985), pp. 541-557. Zaragoza.
- MILIÁN, M. (1958): *Real Convento de San Francisco de Morella*. Penyalgosa, IV, pp. 26-35. Diputació. Castelló de la Plana.
- NAVARRO, C. (1990): *Excavaciones arqueológicas en el castillo de la Mola (Novelda-Alicante). II. Las cerámicas comunes (s. XIV-XV)*. Diputación. Alicante.
- OLLICH, I. (1993-1994): *Arqueologia de la Mort: una perspectiva de la història medieval*. Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia, 14-15, pp. 277-290. Universitat. Barcelona.
- ORTÍ, F. (1979): *Síntesis de la Historia de Morella*. Ediciones Ortí. Valencia.
- PADILLA, J. I. (1984): *Contribución al estudio de las cerámicas grises catalanas de época medieval: el taller, los hornos y la producción de Casampons*. Ceràmica grisa i terrissa popular de la Catalunya medieval;

- Acta Mediaevalia, annexos d'arqueologia medieval, annex 2, pp. 99-143, Universitat. Barcelona.
- PARDO, R. (2001): *Un siglo de presencia militar en nuestra provincia (1833-1936)*. A COLÓN, PARDO (eds.). De re militari. Butlletí de la Societat Castellonenca de Cultura, LXXVII, quaderns I-II-III-IV, pp. 439-565, Castelló de la Plana.
- PASCUAL, J.; MARTÍ, X. (1986): *Importaciones cerámicas valencianas en el Castell Formos de Balaguer*. Actas del I Congreso de Arqueología Medieval Española (Huesca, 1985), tomo V. Cristiano. Diputación General de Aragón, Zaragoza.
- SALVADOR, M. (1982): *Castillo, murallas y torres de Morella*. Asociación de Amigos de Morella y su Comarca. Morella.
- SALVADOR, M. (1996-1997): *El castillo de Morella. Datos sobre su evolución*. Estudis Castellonencs, 7, pp. 667-696. Diputació. Castelló de la Plana.
- SALVADOR, M. (2001): *Morella. Guerra de Sucesión a la Corona de España. (1706-1711)*. A COLÓN, PARDO (eds.). De re militari. Butlletí de la Societat Castellonenca de Cultura, LXXVII, quaderns I-II-III-IV, pp. 379-393. Castelló de la Plana.
- SÁNCHEZ-PACHECO, T. (1998): *Cerámica española*. Summa Artis. Historia General del Arte, vol. XLII. Espasa Calpe. Madrid.
- SARTHOU, C. (1913): *Geografía general del Reino de Valencia. Provincia de Castellón*. 1088 pp. Barcelona. (Edició facsímil de 1989, Caja de Ahorros y Monte de Piedad de Castellón).
- SEGURA y BARREDA, J. (1868): *Morella y sus aldeas: corografía, estadística, historia, tradiciones, costumbres, industria, varones ilustres, etc...*, 3 vols. Impresión de Francisco Javier Soto, Valencia. (Edición facsímil de la editorial Helios, Barcelona).
- SOLER, M. P. (1988): *Historia de la Cerámica Valenciana, tomo II*. Vicent Garcia Editores. Valencia.
- TRÓCOLI, I., SOSPEDRA, R. (1992): *Harris Matrix. Sistemas de registre en arqueologia*. Publicacions de l'Estudi General de Lleida, Col·lecció El fil d'Ariadna. Pagés Editors, 2 vols., Lleida.
- ULLOA, P. (2003): *Excavación arqueológica en los conventos de Sant Francesc y de las Agustinas de Morella; Expedient 2002/0589*. (Memòria dipositada en la Direcció General de Patrimoni).

LÀMINA I

1

3

2

4

6

5

7

“Ambient 1”. Estructures documentades en les cales.

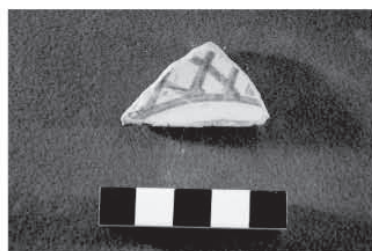
LÀMINA II

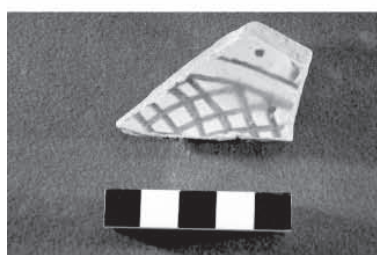
1

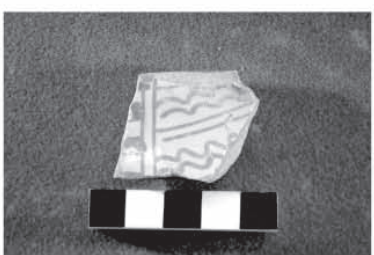
2

3

4

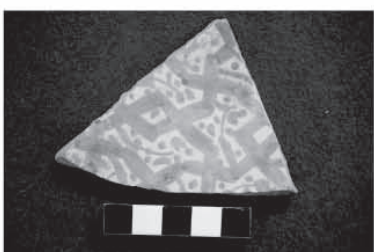
5

6

7

8

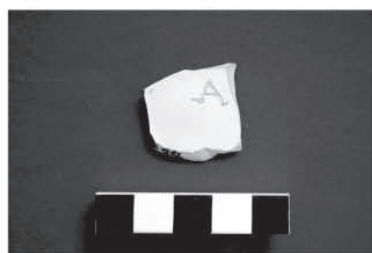
9

10

11

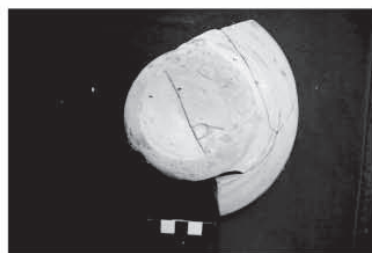
12

13

14

15

Material ceràmic.

LÀMINA III

1. Estances en la cala.

2. Vista de Morella (foto cedida pel Patronat Provincial de Turisme).